

નીચોરત્ન પુસ્કરટી

ચૌશિંગ્દનનું સંક્ષિપ્ત

હવનચરિત્ર.

લેખક.

માવર્ચનભાઈ. કે. અમીન.

પતિશા પાલન, કુરોપનો નજરંગ

ભૂત-સાગરોત, જોરેના લેખક

—નમસ્કાર—

પ્રકાશક

હીરાભાઈ દાદાભાઈ દેશાઈ

સંપાદક વિવેચક

સા. ૧૯૨૪—સા. ૧૯૨૮

સ. ૧૯૭૪

ઈ. સ. ૧૯૧૮

કિ. રૂ. ૦-૬-૦

વિવેચક.

સામાજિક ધાર્મિક સાહિત્ય વિવેચક
અને દેશોપયોગી ગ્રંથો કમિટી માસિક.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ હિન્દ
ખપાર રૂ. ૩-૦-૦ શિ. ૪. પેન્સ ૪
હંમેશાં હિતમ કાળ્યો અને મનનીય
લેખો તથા રૂ. સર રવિન્દ્રનાથ
ટાગોરકૃત ચાલુ વાર્તા આપવાના
અર્થે છે. લખો.

વ્યવસ્થાપક વિવેચક

લાજપત—નાંદોદ.

સર્વ ૧ થી ૧૮ સુધી વિવિધવયસ્કિલક વિ-
દ્યાગ્રંથોમાં હોમી (કાદાબાચાદ)માં હંમેશાં
સંવર્ણ હુમલો કર્યો. અને ખાલી સવળું 'જે
વિજયપ્રીતીગ્રંથ' અપાટીઆ ચક્રા સુરતમાં
સુળચંદ્ર કસનદાસ કાપડીઆએ છાપ્યું.
પ્રકાશક—હીરાભાઈ દાદાભાઈ દેસાઈ,
લાજપત, (નાંદોદ)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીગ્રંથ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૬૨૪ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ બૌદ્ધશાસ્ત્રી રાહુલ સિંહ

અભ્યાસ

વિષય મૌલિક

गुजराती कॉपीराइट-संभ

नीत्रो रत्न.

ਡਾ० ਯੂਕਰ ਟੀ० ਵੌਸ਼ਿੰਗਟਨ

આર્થ લોકો એક વખતે સર્વ જગતના
શુર હતા. અનેક ધર્મનો જન્મ ભારતવર્ષમાં
થયો છે અને જગતના બુદ્ધ બુદ્ધ રાષ્ટ્રોને
ભારતપુત્રોએ જ ધર્મ દિક્ષા આપી છે.
તત્ત્વજ્ઞાનના અખંડ ઝરાનો જન્મ ભારતજ
મિમાં થયો છે અને તેના જ્ઞાનામૃતથી જન્મ
તના માનવો વારંવાર તૃપ્ત થયા છે. જગતના
શ્રીજ્ઞ માનવો જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં
નગ્ન ફરતા હતા ત્યારે આર્યો કપાસ કિરમ
કરી તેનાથી વસ્ત્ર તૈયાર કરવાની કળા બાણુતા
હતા, એટલું જ નહિ પણ વસ્ત્ર કેવી રીતે
પરિધાન કરવું તે સુદા આર્યોએ અનેક

રાષ્ટ્રોને શીખવ્યું હતું. જ્યોતિષ, ખીજગણિત, અંગગણિત, ભૂમિતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોની પ્રાથમિક શોધ આર્યોથી જ થયેલી છે. મનુ જેવા સ્મૃતિકારો, વાલ્મીકિ જેવા કવિ, પાણીની જેવા વૈયાકરણી, ખાણુ જેવા કાદબંડીકાર અને કાળીદાસ જેવા નાટકકારોનો અવતાર આજ ભૂમિમાં થયો હતો. જગતના સાહિત્ય, અલંકાર અને વર્ણનોની બહાષ હાંકવામાં શું વળે તેમ છે ? એક ખાણુની જ સમાનતા ધરાવનાર કોઈ નથી ને ! વાળોચ્છિષ્ટ જગત્ સર્વમ્ ! અર્વાચીન પાશ્ચાત્મા શાસ્ત્ર સંબંધી પુછશે તો કહીશું કે આપણા પૂર્વજો કુશળ હતા. વૈદિક ઋષિ મુનિઓ ભૂગળ શાસ્ત્રના પ્રપિતામહ છે. આર્ય વૈદ્યકમાં રસાયન શાસ્ત્ર ઓતપ્રોત થયેલું છે. પૂર્વકાલીન વૈદ્યો શસ્ત્ર-ક્રીયાથી પણ અજ્ઞાત નહતા. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મેગેસ્થનીસ અને અન્ય ગ્રીકો અહીંના વૈદ્યક શાસ્ત્રની ઘણી શોધો અન્ય પ્રદે-

શર્મા લઇ ગયા હતા. હિન્દુસ્થાનની ઉત્તમતાની સાક્ષી હાઇએન, હયુઆનસીંગ જેવા પરદેશી પ્રવાસીઓ પણ આપી ગયા છે. નાલંદ જેવાં વિશ્વવિદ્યાલયો જ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય કરતાં હતાં. આવાં વિશ્વવિદ્યાલય સાંપ્રત સમયે ભાગ્યે જ દેખાય તેમ છે વગેરે પ્રકારનાં બાબતો પૂંકવામાં ભારત પૂરો પછાત પડે તેમ નથી. એ પૂર્વ સ્થિતિની મોટાઇમાં ખેંચાઇ જવાથી શું ભારત વર્ષની ઉન્નતિ સંભવે છે ? સર્વત્ર શિક્ષણની જીમ પડે છે. ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે ભારત વર્ષની પ્રજાની સ્થિતિ એવી છે કે સુશિક્ષણનો પ્રચાર થઇ શકે તેમ નથી આ સર્વ કબુલ કરવું પડે તેમ છે. પરંતુ જગતમાં અશક્ય શું છે ? જો ભારત વર્ષમાંથી અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ નરરત્ન મહાત્મા ડૉ. યુકર ટી. વોર્શીંગ્ટન જેવો જો કોઇ ભારત માતાનો પુત્ર હોય તો શિક્ષણ વિષયક ઘણી દરકતો આપો આપ ઉડી જાય તેમ છે; પણ

ક્યાં છે તેવા વીરલાઓ કે જે ભારતના અનાથ કે સનાથ, રંક કે શ્રીમાન અને ગરીબ કે તવંગરને અધો ગતિમાંથી ઉન્નતિમાં લક્ષ્મણ ! કમનસીબ ભારતને માથે હાથ દબાવેલી રહેવાનું છે ! એક વખતે મુલામગીરીનું મહાન સંકટ ભોગવનાર નીચો પ્રજાની માનસિક, નૈતિક, ધાર્મિક અને આર્થિક પ્રગતિ કરવામાં ડા. બુકર ટી. વોશિંગ્ટને જે જે પ્રયાસો કર્યા છે અને તે માટે તેણે જીવનનો જે ભોગ આપ્યો છે તે ભારતીય પુત્રોને અનુકરણીય હોવાથી મહાત્મા બુકરનું વિસ્તૃત આત્મચરિત્ર મુંબઈમાં ઉપકાર કરનારી “સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય” સંસ્થાએ બહાર પાડ્યું છે; પરંતુ તે મહાત્માનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર પ્રકટ થવું આવશ્યકમાની આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, — એટલું જ પ્રસ્તાવના રૂપે વાચકોને વીદીત કરી હવે તેમનું ચરિત્ર ઉતારીશું.

જન્મ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના વર્જીનીયા પ્રાંતના ખે-
તરોમાં એક નીચી સ્ત્રી ૧૪ ફુટ પહોળી અને
સોળ ફુટ લાંબી ઝુંપડી-ઝોરડીમાં રહેતી હતી.
આ ઝુંપડીને કાચનાં બારી બારણાનું નામ
નીશાન ન હતું. માત્ર દિવાલમાં કેટલાંક છિદ્રો
હતાં અને તે દ્વારા પ્રકાશ આવતો હતો. પરંતુ
તેવીજ રીતે શીતળતા તે દ્વારા પોતાનું સા-
માન્ય પ્રસારી ગુલામગીરીમાં સડતી નીચી
સ્ત્રીને હેરાન કરવાને બૂલતી ન હતી. આ મા-
તાને પેટે આપણા ડા. બુકરનો જન્મ ૬. સ.
૧૮૫૮-૫૯ ના અરસામાં થયો હતો. તેમનો
પિતા કાણુ હતો તે વિષે તેઓ પોતે પણ
જાણતા ન હતા. પરંતુ તેઓ કહે છે કે મારી
માતાના નિવાસ સ્થાનની નજીકના ખેતરોમાં
રહેનારો કોઈ ગોરો મારો પિતા હોવો જો-
ઈએ. ડા. બુકરની ઝોરડીના ઉકત વર્ણનથી
જ તેમને કેવી સ્થિતિમાં રહેવું પડતું હશે

તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ છે. તેમની માતાને અહીં રસોઇનું કામ કરવું પડ્યું હતું અને તે એટલું બધું હતું કે તે બિચારી પોતાના બાળકો માટે ઘણો જ થોડો સમય મેળવી શક્યા હતા; અને તેવી જ રીતે બાળકોને આનંદમાં રાખવાની અનુકૂળતા અતિ અલ્પ હતી. માત્ર રાત્રે તે માતા પોતાના બાળકોસહ એક મલીન ફાટી તુટી સાદડીપર સુતા અને પ્રભુએ બહીસ આપેલી નિદ્રાને આધિન થતાં. ગુલામો ઉપર તે વખતના અમેરિકનો કેટલા નિષ્કુર હતા તેનું ઉદાહરણ ડૉ. બુકર પોતે જ છે. ડૉ. બુકર ગુલામગીરીમાં કંઈ સમજતા ન હતા કે તેમને તે વિષે ખ્યાલ પણ ન હતો. અર્થાત્ તેઓ કંઈક સમજણ થયા ત્યારથી જ તેમને કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે તેમની ઉંમર ઘણી નાની હતી તોપણ તેમને ડી સાફ કરવાનું, ખેતરોમાં કામ કરતાં

માણસોને પાણી પહોંચાડવાનું અને અઠ-
વાડીયામાં એક વખત કારખાનામાં અનાજ
દળાવવા જવાનું કામ કરવું પડતું હતું અને
સહજ ઉમરમાં વધારે થતાંજ માત્રીકને ઘેર
ખાણા વખતે પંખા ખેંચવા જવાના કાર્યનો
ઉમેરો થયો હતો.

એક દિવસે સૂર્યોદય થતા પહેલાં તેમની
માતાએ ગુલામોને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત
કરવા યુદ્ધ કરતા પ્રેસિડેન્ટ લીંકન અને તેના
લશ્કરને વિજય મળે, તથા પોતાનાં જાળકા
અને પોતે પ્રાપ્ત સ્થિતિમાંથી છુટે તે માટે
પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં સામેલ થવા તેમને ઉઠાડ્યા
આજે તેઓ સમજી શક્યા કે પોતે એક ગુ-
લામ છે. આ સાથેજ સુભાગ્યે આ ગુલામ
ગીરીમાંથી મુક્ત થવાની આશા પણ તેમણે
જાણી હતી. આ પછી થોડા વખતમાંજ તેઓ
ગુલામગીરીમાંથી સર્વ ગુલામો સાથે છુટા
થયા હતા.

બાલ્યાવસ્થા.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતાંજ ડૉ. બુકરની મા-
તાએ પોતાનાં ત્રણ બાળકો સાથે ચાલંસ્ટનથી
પાંચ મૈલ દૂર આવેલા માલ્ડન શહેરમાં જવાનો
વિચાર કર્યો. આ વિચાર થવાનું મુખ્ય કારણ
એ હતું કે ડૉ. બુકરનો ચોરમાઇ પિતા કે જે
સુલામગીરીના કામમાં પોતાના માલ્લીકથી ત્રાસી
નાસી છુટી અહીં આવી રહ્યો હતો, તેથી
હૃદય નિર્વાહાર્થે કંઈ મજૂરી વગેરે તેની સાથે
રહી મેળવી શકાય એવી આશા હતી. કમ-
આગ્યે અહીંથી માલ્ડન સેંકડો મૈલ દૂર હતું
તેથી તે બિચારીને બાળકો સાથે ધણો ખર્ચો
માર્ગ પગેજ આક્રમણ કરવો પડ્યો. આવી
રીતે પણ તે છેવટે અહીં આવી પહોંચ્યાં.
માલ્ડનમાં મીઠાનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો
અને તેમાંજ બુકર અને તેમના બન્ધુને કામે
સમાડવામાં આવ્યાં.

હવે જેમ જેમ તેઓ વધુ સમજતા
ગયા તેમ તેમ શિક્ષણ વિષયક ઇચ્છા પ્રદી-

પત થતી મધ. તેમના હૃદયમાં હમણાં જ
આ ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી એમ કંઈ ન હતું.
હમણાં તો તેમના હૃદયપટમાં શિક્ષણ વિષે
રોપાયલા બીજને અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા.
તેઓ જ્યારે ગુલામગીરીમાં હતા ત્યારે તેમના
માલીકની છોકરીઓની સાથે ચોપડીઓ
લઈ ફેટલીક વખતે શાળામાં જવું પડ્યું હતું
અને તેજ વખતે આવું મને આવડે તો
સાફ એમ તેમને લાગ્યું હતું; એટલે ખરી
રીતે આ વખતે બીજ પ્રેરાયું હતું. ધીમે ધીમે
તેમને લાગવા માંડ્યું કે જો મને વર્તમાનપત્રો
વાંચવા જોઈતું આવડે તોપણ ખસ છે. એક
દિવસે આ ઇચ્છા પ્રબળ થતાં તે તેમણે
માતા આગળ વ્યક્ત કરી; પરંતુ શિક્ષણની
વ્યવસ્થા કરવાની બિચારી માતામાં શક્તિ ન
હતી; તોપણ તે સમજી હતી જેથી પોતાના
બાળકનું ઉચ્ચ જીવન બનેલું જોવાની તેને
સ્વભાવિક ઇચ્છા હતી. એવડે ડા. બુકરને એક

સ્પેલીંગ બુક મળી પરંતુ નજીકમાં કોઇ નીચો ભણેલો ન હતો તેથી તેમને મુળાક્ષર શીખવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી. થોડા દિવસમાં એક ભણેલો નીચો યુવાન શહેરમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે નીચો લોકોએ દરેક કુટુંબે અમુક રકમ આપી અને વારા ફરતી તેને ભોજન આપવું એવો ઠરાવ કરી એક સ્કૂલ ઉઘાડી.

આ વખતે સામાન્ય રીતે દરેક નીચોની શિક્ષણ મેળવવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી. શિક્ષણની વ્યવસ્થા થતાં જ માત્ર દિવસની શાળા થઇ ન અટકતાં રાત્રીની શાળા પણ ખુલી. વૃદ્ધ માણસોની મોટામાં મોટી ઇચ્છા તેઓ મરણ પામે તે પૂર્વે આઠ વજ્ર વાંચવાની હતી; જેથી ૫૦ અને ૭૫ વર્ષ જેટલી વયનાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ રાત્રીની શાળામાં દાખલ થતાં હતાં. છેવટે સ્ત્રીવારની શાળાઓ પણ ઉઘાડી. પરંતુ શિક્ષક તેમાં તેમને માત્ર

સ્પેલીંગ બુક શીખવતા હતા. આ ઉપરથી નીચો લોકોની શિક્ષણ વિષયક કેવી ઇચ્છા હશે તેની યોગ્ય કલ્પના સહજ થઈ શકે તેમ છે.

આ રીતે સગવડ ઉભી થવા છતાં ડૉ. બુકરને તેમનો ઓરમાઈ પિતા કામ છોડી દિવસની સ્કૂલમાં જવાને રજા આપતો ન હતો; આથી તેઓ ઘણા નારાજ થયા; પરંતુ માતાએ તેમને રાત્રે માસ્તર પાસે શીખવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. બીજા બાળકો-વિદ્યાર્થીઓ દિવસે જોટલું શીખતા તેથી પણ વિશેષ તેઓ રાત્રે શીખતા હતા. થોડા દિવસ પછી તેમને સહવારમાં વહેલા ઉઠી નવ વાગ્યા સુધી અને બપોરે સ્કૂલ બંધ થયા પછી કામ કરવાની શરતે દિવસની સ્કૂલમાં જવાની રજા મળી. જ્યારે તેઓ પ્રથમ સ્કૂલમાં ગયા ત્યારે બે હરકતો ઉભી થઈ. તેમાં પહેલી એ હતી કે, અન્ય સર્વ વિદ્યાર્થીઓ હેટ અગર ટોપી પહેરતા હતા ત્યારે ડૉ. બુકર પાસે બેમાંનું એક ન હતું; તેથી તેમના મનને ખોટું

લાગ્યું જ્યારે તેમણે પોતાની માતાને આવીશો કહ્યું ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે મારી પાસે હેટ કે ટોપી ખરીદ કરવાને આવશ્યક જે ધન તે નથી; પણ હું તે મેળવી આપવા બનતું કરીશ. એવટે તેણીએ એક કપડાની ટોપી બનાવી. ડૉ. વૉશીંગ્ટન આ બનાવ વિષે કહેછે કે “ મારી માતાનો આ ઉપદેશ હમેશાં મને યાદ આવે છે અને મેં તે બીજાઓને શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી માતામાં આ સદાચારનું બળ હતું તેમજ તે બહારથી દેખાતા પ્રલોભનો-લાલચોમાં સપડાઇ ન હતી. અને તે હેટ ખરીદવાને શક્તિવાળી ન હતી છતાં પોતે શક્તિ ધરાવે છે એમ બીજાઓને બતાવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો નથી તેમજ જે વસ્તુ લેવા માટે તેની પાસે પૈસા ન હતા તે વસ્તુ ખરીદવા બાતર તે દેવું કરવા ના પાડતી તે માટે હું ધણો મગરૂર થાજી છું. ”

બીજી હરકત તે મના નામ વિષે હતી. તેમને

હમેશ બુકર નામથી બોલાવવામાં આવતા એટલે બીજા નામની તેમને કંઈ ખબર ન હતી. વર્ગમાં જ્યારે હાજરી પુરવા લાગી ત્યારે બીજા છોકરાઓનાં બબ્બે નામ હોવાનું જણાયું; તેથી જ્યારે ડૉ. બુકરને તેમનું નામ પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે 'બુકર વોશિંગ્ટન' એમ કહ્યું. એવટે તેમને ખબર પડી કે તેમના જન્મ પછી પ્રથમ તેમની માતાએ તેમને 'બુકર ટેલીફોન' કહી બોલાવ્યા હતા. આ પછી તેમનું પૂર્ણ નામ 'બુકર ટી. વોશિંગ્ટન' થયું.

પ્રથમ દિવસ સુધી ડૉ. બુકર દીવસની શાળામાં હાજરી આપી શક્યા નહિ તેથી તેમને શિક્ષણ માટે રાત્રીની શાળાપર આધાર રાખવો પડ્યો. રાત્રીની શાળામાં હાજર રહેવા તેમને કેટલાક મૈલ ચાલીને જવું પડતું હતું પણ શિક્ષણ વિષે તેમનો એટલો દૃઢ સંકલ્પ હતો કે, તે માટે ગમે તેવું મુશ્કેલ પૂર્ણ કાર્ય કંઈ હિસાબમાં ન હતું.

ડૉ. વૉશિંગ્ટનને યુવાવસ્થામાં ગોરા છોક-
કરાઓને મોટી આશીસો વગેરેમાં દાખલ થવાને
હરકત આવતી ન હતી તેથી અદેખાઇ થતી
હતી અને તે વિચાર કરતા કે જો હું આવી
સ્થિતિમાં હોતો અધોગતિમાંથી પ્રગતિને છોડે
પહોંચી ગયો હોત. આ વિચાર બહુ વખત ટક્યો
નહતો. થોડા વખત પછીજ તે માનવા લાગ્યા
હતા કે, ઉચ્ચ સ્થિતિએ હોવાથી જ ફતેહ મળે
છે એવું કંઈ નથી; પણ ગમે તેવી હલકી સ્થિ-
તિમાંથી જો ફતેહ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા ઉ-
પસ્થિત થતાં વિઘ્નોને મનુષ્ય ઓળંગી જાય
તો તે યશ મેળવી શકે છે. અને તેવી જ
રીતે તે માનતા હતા કે કોઈ પણ વ્યક્તી
માત્ર ઉચ્ચ જાતિના સહવાસથી પોતામાં
પોતાપણું હોવા સિવાય આગળ આવી શક્તી
નથી અને તેવી જ રીતે જો તેના પોતામાં
સદગુણ હોય તો તે માત્ર નીચ જાતિના સ-
હવાસથી નીચો જતો નથી. ગુણ, પછી

તે ગમે તે જાતની ચામડીમાં હોય પણ વ-
હેલી કે મોડી તેની ખ્યાતિ થાય છે અને તેનો
બદલો મળે છે.

વાંચક ! તેમનો ઉપરોક્ત ભાવ શું વિ-
ચારણીય નથી. આર્થ ભાવનાઓ તેથી પણ
આગળ વધી જાય છે ! એમ કદાચ તું ક-
હીશ, પણ જ્યાં સુધી તે ભાવનાઓ આપણાં
શાસ્ત્ર પુરાણમાં રહે ત્યાં સુધી તેનો શો ઉ-
પયોગ ! એ ભાવના જ્યાં સુધી આદર્શ અ-
રૂપમાં ધારણ ન કરે, મનુષ્યમાં દબ ન થાય
ત્યાં સુધી સર્વ વ્યર્થ છે. શુન્ય હૃદયોને—જન-
ભુવા છતાં ચુપ રહેનારાઓને ડૉ. બુકરનું
ચારિત્ર ધણું શીખવી શકે તેમ છે. તે મ-
હાત્માએ પોતે કેવી મુશ્કેલીથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત
કર્યું છે તે જાણતાં આપણે તેમને ધન્યવાદ
આપ્યા સિવાય રહી શકીશું નહિ અને હવે
આપણે તે વિષે વિચાર કરીશું.

શિક્ષણ માટે સફર.

બુકરને મીઠાની બઠ્ઠીઓમાંથી બદલી કોલસાની ખાણોમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં આગળ એક દિવસે તેમણે કેટલાક ખાણ-કામદારોને નીચે લોકો માટે વર્ણનિયામાં મોટી સ્કલ ઉપડી હોવા વિષે વાત કરતા સાંભળ્યા. આ વાત હેમ્પટનની નોર્મલ એન્ડ એમીકલચરલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ વિષે હતી. તરતજ જો કે ત્યાં કેવી રીતે જવું તે વિષે તે કંઈ જાણતા ન હતા તોપણ તેમણે તે શાળા તરફ જવાનો નીશ્ચય કર્યો. થોડા મહીના પછી તેમને કોલસાની ખાણો અને મીઠાની બઠ્ઠીઓના માલિકને ત્યાં ગૃહસેવક તરીકે મુકવામાં આવ્યા. આ ગૃહની સ્વામીની નોકરો પ્રત્યે બધી કડક હોવાનું કહેવામાં આવતું હતું. પરંતુ બુકરે જાણી લીધું કે તે પોતાના નોકરો પાસેથી વીશ્વાસનીય સેવાની આશા રાખતી હતી. તે દરેક વસ્તુને સર્વત્ર સ્વચ્છ અને જે તે કામ ત્વરાપૂર્વક અને યોગ્યરીતે થયેલું.

જીવવાને ઇચ્છતી હતી. તે ત્યાં આશરે અઢાર મહીના રહ્યા હતા અને તે ત્યાં રહ્યાં તે પહેલાં જે કંઈ શીખ્યા હતા તેથી ત્રણ કીમતી અને ઉપયોગી પાઠ અહીં શીખ્યા એમ તે માનતા હતા. તે કહે છે કે “ હું” વરમાં કે રસ્તામાં કાગળના કપડા પડેલા જોઉં છું તો તે કોઢવી લઉં છું, આંગણું જીવંત નથી હોતું તો તે તરત સ્વચ્છ કરું છું, વર જં ઘોળેલું નથી હોતું તો તે ધોળા નાંખું છું, અને જં કાઢના કપડા પર ડાલેલાં જંડાં છું અગર તો બદલ નથી હોતું તો તરત તેનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. ”

૪. સ. ૧૮૭૨ ની શરદ રતુમાં ડૉ. બુકર હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમણે ફક્ત કપડાં અને મુસાફરીના ખર્ચ માટે થોડાક ડોલર બચાવ્યા હતા, તેમના ભાઈ જેને તેમને થોડી મદદ કરી અને બીજા ફટલાક વૃદ્ધ નીત્રા લોકાએ પા ડોલર અગર પાંચસેન્ટ.

જ્યાર તો રૂમાલ આપ્યા હતા. માલ્ડનથી હેમ્પટન પાંચસો મૈલ દૂર હતું. પરંતુ ત્યાં જલદી પહોંચવા માટે સાધન મેળવવાને કંઈક પૈસા તેમની પાસે ન હતા. થોડા ભાગમાં રહેવું હતી અને આડીના ભાગમાં ડાગ ગાડીઓ દોડતી હતી. મુસાફરી દરમીયાનના એક ભાગમાં રાત્રે ગાડી એક નાની પીશી-હોટલ આગળ રાખવામાં આવી પરંતુ કાળા રંગને લીધે ડૉ. બુકરને ખાલું આપવાની કે સૂવા દેવાની ના પાડવામાં આવી તેથી તેમને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેથી તેમને ગરમી મેળવવા આખી રાત ચાલ્યા કરવું પડ્યું. થોડા દીવસ પછી તે રીચમન્ડ જહેરમાં પહોંચ્યા. અહીંથી હેમ્પટન ખ્યાસી મૈલ દૂર હતું. તેમની પાસે પૈસા ન હતા તેથી અહીં તે ઉતરવાનું સ્થાન મેળવી શક્યા નહીં; એટલે તેમણે મધ્યરાત્રી સુધી રસ્તામાં આમ તોમ કર્યા કર્યા. ઉવટે તે એક ક્રોપાય આગળ આવી પહોંચ્યા કે જે જમીનથી થોડા ઉંચે

હતો. અર્થાત તેની નીચે પોલાણ હતું, અહીં તે પેટે સરીને અંદર પેઠા અને પોટલી ઉંસીકે મુકી સુઈ ગયા. સવારમાં તે જ્યારે ઉઠ્યા ત્યારે તેમણે એક માલથી ભરેલું મોટું વહાણ જોયું. આ વહાણમાંથી માલ ઉતારવાનો હતો તેથી તેમણે મજૂર તરીકે કામ કરવા દેવા કેપ્ટનને વિનંતી કરી. જ્યારે તે થોડા પૈસા કમાયા ત્યારે તે ત્યાંથી નાસ્તો લેવાને ગયા તેમણે આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી વહાણ પર કામ કર્યું અને કર-કસરથી પૈસા જમાવવા તે પેલા કુટપાત્ર નીચેજ રાત્રીએ સુઈ રહેવાનો કમ રાખ્યો. છેવટે તે હેમ્પટન જવાને શક્તિવાળા થયા અને ત્યાં તે પહોંચ્યા ત્યારે તેમની પાસે અડધો ડોલર રહ્યો હતો; પણ તે જાણતા હતા કે તે ઇચ્છિત સ્થળે આવી પહોંચ્યા છે. દુનીઆમાં કામપણ સારું કામ પાર પાડવામાં કે લાયક થવામાં કામપણ આપત્તિથી અટકી નહિ જવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો.

જ્યારે તે આ શાળાની અધ્યાપિકા ખાસે શાળામાં દાખલ થવાની સંમતી મેળવવા હાઝર થયા ત્યારે થોડો વખત બીજા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થતા સુધી તેમને રાહ જોવી પડી હતી; પણ થોડા કલાક પછી અધ્યાપિકાએ તેમને કહ્યું “ સાથેનું અધ્યયન ગૃહવાળવાનું છે. સાવરણી લે અને વાળી નાખ ? ”

ડૉ. બુકર આવું કામ જ્યારે તે માહડનમાં ગૃહસેવક તરીકે રહ્યા હતા ત્યારે શીખેલા હતા. તેમણે આ ગૃહ ત્રણ વખત વાળી નાખ્યું, પછી એક કકડો લીધો અને ચાર વખત તેનાથી લુંછી નાખ્યું અને દરેક ફરનીયર ખસેડી દરેક ખુણા ખોયરા સ્વચ્છ કરી નાખ્યા. બીંતોની આબુઆબુના થાંભલા લાકડા કામ, દરેક ખેંચ પાટલો, ટેબલ અને ડેસ્ક ચાર વખત રૂપડાના કડકાથી લુંછી નાખ્યા. જ્યારે અધ્યાપિકાએ આ ગૃહ જોયું ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે “ હું ધારું છું કે તું

આ શાળામાં દાખલ થઈ શકીશ. ” ડા. વોર્શીંગ્ટને કહ્યું કે “ પુનઃ વાળવાનું કામ એ મારી કૉલેજની પરિક્ષા હતી. હું દરેક પરિક્ષામાં પાસ થયો હતો પણ મને હમેશા લાગતું કે, આ પરિક્ષા અત્યુત્તમ હતી.

આબુબાબુ પરિણામ એ હતું કે ઓરડી ગૃહની આવી સંભાળપૂર્વક સ્વચ્છતા જાળવવાથી તેમને દરવાનની જગ્યા મળી તેથી લગભગ પોતાના ખર્ચ જેટલું તે મેળવી શકતા હતા આ કામ બધું સખ્ત અને તાસદાયક હતું. તેમને બહુ મોડી રાત સુધી કામ કરવું પડતું અને વળી સવારમાં ચાર વાગે સહડી-ચુલા સળગાવવા તેમજ અભ્યાસ કરવા ઉઠવું પડતું; તો પણ તે કહે છે કે તેમનું પોતાનું કામ અને તેટલું યોગ્ય કરવાનો તેમનો દ્રઢ સંકલ્પ હતો. થોડા વખતમાં આનો લાભ એ મળ્યો કે, તેમના કામના બદલામાં તેમનો સર્વ ખર્ચ માફ કરવામાં

આવ્યા; પણ તે ચોપડીઓ અને કપડાં માટે
 ઘણી મુશ્કેલીમાં હતા ઘણું કરીને તે ચોપ-
 ડીઓ જેઓની પાસે હોતી તેમની પાસેથી
 કાઢીની મેળવતા. તે જ્યારે હેમ્પટન આવ્યા
 ત્યારે તેમની પાસે ઘણાંજ થોડાં કપડાં હતાં
 તેથી તેટલાંજ કપડાં હમેશા સ્વચ્છ રાખી
 ગ્હેરવામાં તેમને ઘણી હરકત પડવા લાગી
 ત્યાર પછી શિક્ષકોએ જાણ્યું કે તે પૈસાની
 તંગીમાં છે તેથી તેઓએ તેમના માટે કેટ-
 લાંક ઉતરેલાં કપડાં મેળવી આપ્યાં કે જે
 જહેંચી દેવા માટે આવ્યાં હતાં.

હેમ્પટનના અધ્યા વિદ્યાર્થીઓની આર્થિક
 સ્થિતિ અતિ શોચનીય હતી. દરેક વિદ્યાર્થીને
 પોતાનાં ઘરનાં માણસોને સારી સ્થિતિમાં
 લાવવાની પ્રયત્ન મુશ્કેલી હતી તેમનામાં પોતાની
 જાત વિષે વિચાર કરનારો એક પણ નહોતો.
 માસ્તરો પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
 સત્રી દિવસ કામ કર્યા કરતા હતા. તેઓ

ત્યારે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કાંઈપણ રસ્તે મદદ કરી શકતા ત્યારે ઘણા આનંદી જણાતા હતા. ડા. બુકર કહે છે કે જનરલ આર્મિ-સ્ટ્રોંગ કે જે સુક્રના પ્રિન્સિપાલ હતા; તેઓ વિદ્યાર્થીઓને અતિપ્રિય હતા. તે એક એવો માણસ હતો કે જેણે, કદીપણ સ્વાર્થી વિચાર કર્યો નથી.

અન્યને સહાય.

હેમ્પટનમાં પહેલા વર્ષ પછીની કિનાળાની રજામાં ડા. બુકરે દરવાનનું કામ કર્યું હતું પરંતુ તેના બદલે જોકે તેમના પોતાના અર્થ કરતાં કંઈક વધારે હતો તોપણ તેમ ઘણો જ થોડો હતો. તેમણે શાળાનું ૫૦ રૂપિયા જેટલું દેવું કર્યું હતું તેથી તે પૂર્ણ કરી દેવા જેટલી રકમ મેળવવાને ઘણા અધીરા થઈ રહ્યા હતા. આ રકમ એક જ નહિ થઈ શકવાથી તેમણે હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના ટ્રેઝરર પાસે જઈ પોતાની સ્થિતિ વિષે કહ્યું. આ

શુદ્ધરથે એમ કહ્યું કે જ્યારે તું દેવું પૂર્ણ કરવાને શક્તિવાળો થાય ત્યારે રૂપિયા બરી જેવી મને તારા પર વિશ્વાસ છે. ”

બીજા વર્ષમાં પણ ડૉ. બુકરને દરવાનનું કામ મળ્યું હતું. તે તેમના બીજા વર્ષમાં અતિ કીમતી વસ્તુ સીખ્યા હોય તો તે બાબતોનું જ્ઞાન અને તેનો ઉપયોગ એજ હતું. મિલકો પૈકાનાં એક સ્ત્રી આ પુસ્તકને કેમ વાંચવું અને તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે સમજાવતી અને કહેતી કે એ આધ્યાત્મિક શક્તિને સહાય કરતી છે. એટલુંજ નહિ પણ આદિત્યની સુંદરતા છે. આ સ્ત્રીએજ તેમને જાહેર પ્રજામાં કેવી રીતે બોલવું તે વિષે કેટલુંક સીખવ્યું હતું કે જેને માટે વૉશીંગ્ટન પોતાને તેનો ઉપકારી માનતા. કારણ કે તેમનું શક્તિવાન સૂત્ર એ હતું કે “ કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું સારું. ”

બીજા વર્ષની આખરે તેમની માતાએ અને તેમના બાપએ જે પૈસા મોકલ્યા હતા. તેથી તે હેમ્પટનથી પોતાને ઘેર આહ્વાન જવા માટે શક્તિવાન થયા. એક મહીના સુધી તેમણે કંઈ કામ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ મેળવી શક્યા નહિ અને જ્યારે તે કામની શોધમાં બહારગામ ગયા ત્યારે તે દરમિયાન તેમની માતા મરણુપામી. જ્યારે તેમણે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તે શોકના સમુદ્રમાં ડુબી ગયા. તેમની જીંદગીમાં ખરેખર શોકનો પ્રસંગ આજ હતો. તે પોતાની માતાને સુખી અને આનંદીત કરવાને માટેજ હેમ્પટનનું અભ્યાસ કાર્ય પૂર્ણ કરવાને અતિ મહેનત કરતા હતા. તે આ રજાઓમાં વધારે પૈસા કમાવાને શક્તિમાન થયા ન હતા પણ શાળા ઉધડવાના ત્રણ અઠવાડીઆ અગાઉ અધ્યાપિકાનો એક પત્ર તેમને મળ્યો. તેમાં તેણે શાળાનું મકાન સ્વચ્છ કરવામાં તથા બ્યવસ્થા કરવામાં મદદ કરવા જલદી આવવા લખ્યું.

હતું. આ કામ કરવામાં તે જે ઘડો શીખ્યા હતા, તે કદી પણ ભુલ્યા નથી. અધ્યાપિકા ઉત્તર તરફના સંસ્થાનના એક ઉંચા કુટુંબની હતી છતાં પણ તેણે ખારીઓ સાફ કરવામાં, ઓરડીઓ વાળી નાખવામાં પથારીઓ વ્યવસ્થીત ગોઠવવામાં અને ખીજું ઘણું કામ કરવામાં જે અકવાડીમાં ગાળ્યું હતું તેના જેવી કેળવણીથી પોતાના શિષ્યો અને સ્થિતિનો ઉપયોગ કમમાન્ય જાતિની કેળવણી કરવાનાં કાર્યમાં કરવામાં આનંદ કેમ માની હશે તે સમજવાનું અતિ કઠિન છે. તે પોતે— બુકર નીચેની દરેક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને શ્રીમંત મહત્તા સમજાવવા આતુર રહેતા હતા.

જ્યારે છેલ્લા વર્ષમાં તે પોતે દ્વારપાલના કાર્યમાંથી છુટા રહ્યા હતા. ત્યારે તેમણે પોતાને મળતા સમયની દરેકે દરેક પણ અધ્યાસાર્થે પ્રાપ્ત મહેનત કરવામાં વ્યતીત કરી હતી; જેથી તે તેમના કલાસમાં થોડાજ વખત

તમા સંકિર્ય સ્થિતિમાં આવ્યા. અહીં તેમણે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં પોતાનો અભ્યાસ કમપૂર્ણ કર્યો હતો. અહીં તે શું શીખ્યા હતા તે વિષે જો કહીએ તો તે સર્વપ્રતિ પ્રેમ રાખતો અને બીજાઓને સુખી કરવામાં ઉપયોગી થવું એજ જીવનનો નિઃસ્વાર્થ આદેશ છે. એટલું શીખ્યા હતા.

તે ઉનાળામાં હેમ્પટનના બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કોનેકટીકટમાં એક હોટેલમાં રહ્યા. અહીં તે ટેબલમેય-હબુરીયા-બીદમ-તગારનું કામ કરી રીતે કરવું તે શીખ્યા. ઉનાળાની આખરે તે માહડનમાં પોતાને ઘેર ગયા અને ત્યાં નીચીનાં બાળકોને ભણાવવા માટે શિક્ષકની નોકરી પર દાખલ થયા. તેમનું કામ સહવારના આઠ વાગે શરૂ થતું અને બપોરે તે રાત્રીના દસ વાગ્યા સુધી પહોંચતું હતું.

અહીં શિક્ષણ મેળવવા ઇચ્છનાર છોકરા, છોકરીઓ, અને સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોની એટલી મોટી સંખ્યા હતી કે તેમના માટે

રાત્રીશાળા સ્થાપવી પડી અને તે હમેશા
 ભરતક રહેતી હતી. એવીજ રીતે ડૉ. બુકર
 એક માલ્ડન અને બીજી માલ્ડનથી ત્રણ મૈલ
 દૂર આવેલી સ્વીવારની સ્કુલમાં શિક્ષકનું
 કામ કરતા હતા; અને તેજ પ્રમાણે કેટલાક
 બુવાન છોકરાઓ કે જેઓ હેમ્પટન ઇન્સ્ટી-
 ટ્યુટમાં દાખલ થવા જોવા હતા તેમને ખા-
 નગી રીતે શિક્ષણ આપતા હતા. તે કહે છે
 કે, કંઈપણ પગાર મળવાની આશા કે તેનો
 સહજ પણ વિચાર કર્યા સિવાય કોઈપણ
 શિક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનારને હું
 શીખવતો હતો. શાળાના શિક્ષકના કામના
 બદલામાં હું થોડો પગાર મેળવતો હતો. ”
 જ્યારે તે આવી રીતે સ્થિર થયા ત્યારે
 તેમણે ખર્ચની વ્યવસ્થા કરી પોતાના
 નાનાભાઈ જોનને હેમ્પટન મોકલ્યો. ત્યાર
 પછી બેઠે ભાઈઓએ તેમના ધરમાંજ ઉછ-
 રેલો અને ભાઈ તરીકે મનાયલા બન્ધુને

અભ્યાસ પૂર્ણ કરવામાં મદદ કરી. એ પછીનું ઇ. સ. ૧૮૭૭ નું વર્ષ લગભગ ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના વર્ષની માફકજ શીખવવામાં પસાર થયું.

આ પ્રમાણે કેટલોક વખત શિક્ષકનું કામ કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૭૮ ની શરદ રતુમાં તે થોડાક મહીના વિશેષ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી યુનાઇટેડસ્ટેટસની રાજ્યધાની વોર્શિંગ્ટન શહેરની સ્કુલમાં દાખલ થયા. તે વખતે આ સ્કુલમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અપાતું ન હતું. ડા. બુકર વોર્શિંગ્ટનને આ સ્કુલની સ્થિતિ જોતાં લાગ્યું કે હેમ્પટનની શાળા કરતાં આ તો ઘણીજ પાછળ છે; કારણ કે હેમ્પટનની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો ખોરાક, કપડાં અને બુકોનો સંપૂર્ણ ખર્ચ કેવળ કામ કરીને અગર તો થોડું કામ કરી અને થોડા રોકડા પૈસા આપી ચલાવી લઇ શકતા હતા. એવીજ રીતે તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચતાં જણાવે છે કે કેટલીક

છોકરીઓ આવી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતી હતી કે જેમની માતાઓ ધોખીનું કામ કરી ગુજરાન ચલાવતી હતી. તે બાળાઓ આવી સ્કુલોમાં ફેટલાંક વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી આ ધંધો સ્વીકારવામાં ખુશી જણાતી ન હતી તેથી આવારીતે માનસિક શક્તિને શાળાઓમાં કેળવવા પ્રયત્ન થતા પરંતુ તે કામ કરવાની સારી રીતભાત, ધરકામ કે અન્ય ધંધા-ઉદ્યોગો શોખવાડવા પ્રયત્ન થતો નહતો, આ માટે તેમણે દોલગારા પ્રદર્શિત કરી હતી.

હેમ્પટનમાં શિક્ષક.

અભ્યાસનું વર્ષ પુરું થયા પછી ડૉ. વૉશીંગ્ટનને કંઈક કામ કરવા વિષે કહેવામાં આવ્યું કે જેથી તે એક જાહેર વ્યાખ્યાન દ્વારા તરીકે ખ્યાતિમાં આવ્યા. પૂર્વવર્ણનિયા સંસ્થાનની રાજ્યધાની માટે એક શહેર પસંદ કરવાનું હતું તેથી ત્રણ શહેરમાંથી એક

શહેર માટે લોકોના મત માગવામાં આવ્યા હતા. આમાંનું ચાર્લસ્ટન એક શહેર હતું અને ડૉ. વોશીંગ્ટનને તે માટે મત મેળવવા વ્યાખ્યાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેમણે આ કામમાં લગભગ ત્રણ મહીના ગાળ્યા હતા. તેમને વ્યાખ્યાન તરીકેની ફતેહથી રાજ્યદ્વારી જીવન ગાળવાનું કહેવામાં આવ્યું પણ તેમણે ધાયુ" કે પોતાની જાતના લોકોને શિક્ષણ મેળવવામાં મદદરૂપ થવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ પછી થોડાજ વખતમાં તેમને વર્ષ આખરે શાળા ખંધ થતી વખતે હેમ્પટન વ્યાખ્યાન આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું એ આમંત્રણ સ્વીકારી તેઓ હેમ્પટન આવ્યા. આ વખતે તેમણે ઇન્સ્ટીટ્યુટનું અવલોકન કર્યું તો તેમાં પોતે હેમ્પટન છોડ્યા પછી પણ સુધારા વધારા થયેલા જણાયા.

અગાઉથી દુર્ગા પ્રમાણે તેમણે અહીં વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે તેમને સ્કુલમાં અભ્યાસ કરવા તથા શિક્ષકનું કામ કરવા પુનઃ દાખલ

થવાનું કહેવામાં આવ્યું. જે વિદ્યાર્થીઓને તેમણે હેમ્પટનમાં મોકલ્યા હતા. તે એટલા સારા હતા કે તેઓ ઉપલા વર્ગમાં દાખલ થઈ શક્યા હતા. તેમને અહીં શિક્ષક તરીકે રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તેનું કારણ આજ હતું.

જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે કટલાક મન્ડીયનો (અમેરિકાના મુળવતની) ને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. અને તે માટે તેમણે સૌ કરતાં વધારે મન્ડીયનો મેળવ્યા હતા. આમાંના ઘણા ખરા યુવાન હતા. ડૉ. વોશીંગ્ટને તેઓની સાથે રહી તેમની રીતભાત, કપડાંલત્તાં, ઓરડો વગેરે પર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપાયું. તેઓ એટલાતો જંગલી સ્થિતિમાં હતા. કે જ્યારે વોશીંગ્ટને તેમાંના પંચોતેર માણસોની સાથે પોતા સિવાય અન્ય કાંઈને જોયો નહિ ત્યારે તે પોતાના કાર્યમાં વિન્ય મેળવી શકશે કે કેમ તે વિષે તેમને શંકા થઈ. તો પણ તે

થોડાજ વખતમાં તેમનો વિશ્વાસ પ્રેમ અને માન મેળવી શક્યા. બીજા મનુષ્યોની માફકજ તેઓ પ્રતિ જે ભલમનસાઈ દેખાડવામાં આવતી તેના તેઓ ઉપકૃત થતા અને જે તેમના તરફ તીરસ્કાર બતાવતા તેમને લાવવા દરેક નીચાની તરફ તે તેવીજ દૃષ્ટિથી જોતા કેટલાક નીચા વિદ્યાર્થીઓને ઇન્ડીયનોને મદદ કરતા જોઈ તે ખુશી થયા હતા. ઇન્ડીયનોને ઇંગ્લીશ બોલતાં શીખવવા તથા સુધરેલી રીતભાત સમજાવવા સાથે સહાધ્યાયી તરીકે એકજ રૂમમાં રહેવા જેઓને કહેવામાં આવતું તેઓ તેનું પાલન બગી ખુશીથી કરતા ડૉ. વોશીંગ્ટન કહે છે કે જેમ ગોરાની શાળાઓમાં નીચા વિદ્યાર્થીઓનું સ્વાગત થયું હતું તેમ હેમ્પટનમાં કાળા પેઢીના નીચોના કરને રૂઝ ઇન્ડીઓનું સ્વાગત થયું હતું. મી. ખુકર જેઓ ઉચ્ચત સ્થિતિમાં છે તેઓ વિષે કહે છે. કે “ તેઓ બીજાઓને ઉચ્ચત દશામાં મુકવાને જે પ્રમાણમાં મદદ કરે છે, તે પ્રમાણમાં તેઓ

ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આવે છે અને પ્રગતિમાંથી અધોગતિમાં રહેવા દેવામાં આવે છે. તો તેઓ પોતાની મેળે તેથી પણ વધારે અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

ઇન્ડીયનો સાથેના પહેલા વર્ષની આખરે વોશીંગ્ટને એક અમુક ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને માટે રાત્રા શાળા ખોલવામાં આવી હતી. તેનો ચાર્જ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ ક્લાસ જે યુવાન પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ કે જે એટલાં બધાં ગરીબ હતાં કે પોતાનો ખર્ચ ચલાવી લઇ શકે તેમ નહતાં પણ શિક્ષણ મેળવવાને ધણાંજ આગ્રહ હતાં તેમનો હતો. તેઓ દિવસે દસ કલાક કામ કરતાં અને રાત્રે જ કલાક શાળામાં હાજર રહેતાં. તેઓ પોતાના ખર્ચ ઉપરાંત જે કંઈ મેળવતાં; તે તેઓ એક કે બે વર્ષ પછી દિવસની શાળામાં દાખલ થઇ શકે તે માટે તેમને મદદ કરવા માટે રીઝર્વફંડ તરીકે રાખવાનું ઠરેલું હતું.

મહુધા પુરુષો શીવણખાતામાં કામ કરતા અને સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોવાનું કામ કરતી. આ વિદ્યાર્થીઓ એટલાંતો મહેનતુ હતા. કે તેઓએ કદી પણ શાળામાંથી પાછા ફરવાનો ધંદ થતા સુધી પોતાનો અભ્યાસ અંધ કરતા ન હતા. ડૉ. વૉશીંગ્ટને તેમને પાણીદાર વર્ગ (Plucky Class) કહેતા. થોડાજ અઢવાડિયામાં આ ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આરથી વધી પચીસ સુધી ગઈ તેમાંના ઘણાઓ શાળા છોડ્યા પછી સારી સ્થિતિમાં આવેલા છે. આ રાત્રી શાળા કે જે આર વિદ્યાર્થીથી શરૂ કરવામાં આવી હતી તે દસ વરસની મુદતમાં ત્રણસો ચારસો જેટલી સંખ્યા ધરાવતી થઈ છે,

ટસ્કેજી સંસ્થા

ડૉ. વૉશીંગ્ટન અહ્યામા સ્ટેટમાં ટસ્કેજી ગામની નીચેા લોકોની નૉર્મલસ્કુલના પ્રિન્સિપાલ તરીકે ઘણા વર્ષથી પ્રખ્યાત હતા. હેમ્પટનની રાત્રીશાળાના શિક્ષક તરીકેના

બહેલા વર્ષના છેલ્લે દિવસે ટસ્કેજમાં કાચું
 કાર કરવા માટે તે નીમાયા-ચુંટાયા હતા. ટસ્કેજ
 ના કટલાક મહસ્થોએ હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના
 પ્રિન્સિપાલને કોઈ માણસ મેળવી આપવા
 અગર બલામણુ કરવા લખ્યું હતું ત્યારે
 તેમણે બુકર માટે બલામણુ કરી હતી. ટસ્કેજ
 એ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ હતું અને
 તેમાં લગભગ અર્ધ સંખ્યા નીચીની હતી.
 રેશના આ પ્રદેશમાં ગોરાઓ કરતાં નીચીની
 વસ્તી વિશેષ હતી તેથી તેમના માટે શાળા
 ખોલવાનું આ અનુકુળ સ્થાન હતું. ટસ્કેજમાં
 નીચી અને ગોરાઓ કુદરતી રીતે સ્નેહ
 ભરેલા સંબંધમાં રહેતા હતા, અને તેનો
 મજબૂત પુરાવો એ છે કે તેમનો નાનો મોટો
 દરેક ધંધો એક કાળા અને એક ગોરા
 માણસની બાગીદારીમાં ચાલતો હતો.

સરકારે આ શાળા માટે દરવર્ષે એ
 હજાર ડોલર આપવા જણાવ્યું હતું કે જે
 માત્ર પચાસમાર્જ પરમાપ જતા હતા અને

જમીન, મકાન કે સાહિત્ય માટે કંઈ સમ-
વડ ન હતી. શાળા માટે માત્ર એજ સ્થાન
હતું કે જે નીચા લોકોનું દેવળ હતું અને
તેની પાસે એક નાની ઝુંપડી હતી અને
વળી તે અને ઘણી ખરાબ સ્થિતિમાં હતા.

ડા. વૉશીંગ્ટન ૧૮૮૧ ના જુન માસના
આરંભમાં ટસ્કેજીમાં આવી પહોંચ્યા; અને
સ્કુલની જગ્યા જોયા પછી તે લોકોની સ્થિતિ
જોયા તથા તેમને શાળા વિષે હકીકત કહેવા
પ્રવાસે નીકળ્યા તેમણે લોકોને શિક્ષણ અને
ગૃહવ્યવહારાદિથી અજ્ઞાન જોયા. ખેડુતોમાંથી
ઘણો ભાગ દેવામાં ફર્જી ગયો હતો, અને
તેમનો પાક પણ ગરીબ મુકાયલો હતો. ઘણી
ખરી શાળાઓનું કામ દેવળ કે લાકડાના
ઝુપડામાં ચાલતું હતું. શિક્ષકોનો ઘણો ભાગ
તેઓના કામને ધણોજ થોડો લાયક હતો
અને તેમની નૈતિક ચાલચલકત ખરાબ હતી.
અલબત્ત, તેમાં અપવાદ હતા પણ કાળી

પાણુ ખતાવવામાં આવી છે કે જેથી ટસ્કેશ
નોર્મલ સ્કુલ તથા એવી બીજી સંસ્થાઓ
અને અન્યશાળાઓ વચ્ચેના તફાવત સમજી
શકાય.

મી. વૉશિંગ્ટનની આ મુસાફરીનું પરીણામ
એ આવ્યું કે, તેમને લાગ્યું કે આ લોકોની
હિતિ કરવાનું કાર્ય તેમની પોતાની શક્તિ
ખહારનું છે. તેમને પ્રયત્નનું સાફ પરીણામ
આવવામાં શંકા થઈ અને નિશ્ચય થયો કે
એમને કેવળ પુસ્તકથી શિક્ષણ આપવું એ
સમયનો નીરર્થક વ્યય કરવા જેવું છે. ગો-
રાઓમાંના બહુ આ શાળાની તરફથી
હતા. ત્યારે કેટલાક તેથી વિરુદ્ધ હતા; કારણ
કે તેમને ધાસ્તી લાગતી હતી કે, જો નોર્મલ
લોકોને શિક્ષણ મળશે તો તેઓ ખેતરો છોડી
દેશે અને ગોરાઓની નોકરી કરવાને ના
પાડશે. શાળાના આરંભ વખતે અને ત્યાર
પછી બહુ વરસ સુધી મી. વૉશીંગ્ટનના ખાસ
મુખ્ય સલાહકારમાં એ માણસ હતા. તેમનો

એક ગોરા હતો. ૬ જે ગુલામો રાખતા હતા
અને બીજો ઢાળો હતો કે જે એક ગુલામ
હતો. શિક્ષક માટે આ ગૃહસ્થે એ જ હેન્ડપટન
ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રિન્સિપાલને લખ્યું હતું. ઢાળો
માણસ જ્યારે ગુલામ હતો. ત્યારે મોચીતો
અન અનાવવાનો અને કઝાઇગરાતો ધંધો
શીખ્યો હતો અને જેમ તેમ કરી વેચાણતા
વાંચતાં પણ શીખ્યો હતો. વૉશીંગ્ટનને લખ્યું
કે આ ગૃહસ્થે ગુલામગીરીના સમયમાં જે
ત્રણ ધંધા શાખવાને મહેત કરી છે તેમાંથી
તેણે અ સાધારણ માનસીક શક્તિ મેળવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૧ ના જુલાઇની ૪ થી
તારીખે શાળા ખુલ્લી કરવામાં આવી. આ
વખતે શિક્ષકમાં મો વૉશીંગ્ટન એકલાજ
હતા. પ્રથમ ૩૦ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા આવ્યા
હતા જેમાં લગભગ અર્ધા પુરૂષ અને અર્ધી
સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંનાં ઘણા ખરાં ટસ્કેઝી
વધુ દૂર રહેનારાં ન હતાં. શાળામાં દાખલ

ચવાની ધણાઓની ઇચ્છા હતી. પરંતુ એવું
કરાવવામાં આવ્યું હતું કે જે પંદર વર્ષની
ઉપરના હોય અને જેમણે કંઈક પ્રાથ-
મિક શિક્ષણ મેળવેલું હોય તેમનેજ
દાખલ કરવા. જે ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ
આવ્યા હતા તેમાંના ધણા ખરે
માસ્તરો હતા અને કેટલાક તો લગભગ ૪૦
વર્ષની વયના હતા. ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર
એકજ શિક્ષણ લેવા ઇચ્છતા હતા; કારણ કે
તેઓ ધારતા હતા કે શાળા માસ્તરના ધં-
ધામાં સારી કમાણી થાય છે. દર અઠવાડીએ
વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ અને
મહીના આખરે ૫૦ સુધી પહોંચી.

૧૦ અઠવાડીયાં પછી બીજા માસ્તરની
નીમણુંક કરવામાં આવી. આ શિક્ષક તે
મીસ ડેવીડસન હતી કે જે પછી મી.
વૉર્શિંગ્ટનની પત્ની થઈ હતી. તે પહેલાં પણ
થોડા વખત માટે કાળાઓની શિક્ષિકા તરીકે
રહી હતી. પછી તે હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં

રહી હતી અને ત્યાર પછી મેસેચુસેટસની નોર્મલ સ્કુલમાં રજા લઈ રહી હતી. કેટલાકાએ તેને કહ્યું છે કે મેસેચુસેટસમાં તે અતિ સૌંદર્યવાન છે માટે તે એક કાળી સ્ત્રી છે એમ કહેને તેણે જણાવવું નહિ. તેણે તરતજ આવી વાતો કરનારને જવાબ આપ્યો કે જમે તેવા સંજોગોમાં અને જમે તેવા કારણ માટે પણ તે જાત છપાવવા યત્ન કરશે નહિ. તેણીએ શિક્ષક તરીકે ટસ્કેન્સ શાળામાં સારી રીતભાન, જાતિ અને સ્વાર્થ ત્યાગ જેવા ઘણા ઉત્તમ ગુણો ઉત્પન્ન કર્યા.

મી. વૉશીંગ્ટને મીસ ડેવીડસન જ્યાં સ્કુલમાં દાખલ થઈ કે તરત જ શાળા વિષે વિચાર કરવા માંડ્યા. વિચારાંતે તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કેટલાક ઉદ્યોગોનું, કરકસરનું અને અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવાનું નક્કી કર્યું; કે જેથી શાળા છોડ્યા પછી શું કરવું તે વિષે વિદ્યાર્થીઓ ચોક્કસ જ્ઞાન ધરાવી શકે. તેઓ

તેમને કેવળ પુસ્તકો શિક્ષણને બદલે વ્યવહારિક શિક્ષણ આપવાની અતિ આવશ્યકતા સ્વીકારતાં હતાં.

તેમના ગ્રંથગ્રામી આબુ ડે ફોરીડાની સામુદ્ધનિ નજીકના સંસ્થાનમાં ૮૫ ટકા જેટલા નીચેના ખેતીના કાર્યમાં ગુંથાયલા હો. આ વખતે તેમને એ વિચાર થયો કે આ ઉદ્યોગનું વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ નહિ અપાય તો વિદ્યાર્થીઓ કેવળ કાગળના કીડા થઈને રહેશે અને અંતે હાથ પગ બસવા જેવી સ્થિતિએ પણ જાય. આથી તેમણે નક્કી કર્યું કે વિદ્યાર્થીઓ ખેડુત જીવન તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જતાં ન શીખે તે માટે તેઓ શિક્ષકના કામને લાયક થવા ઉપરાંત ખેતીવાડીવાળા પ્રદેશમાં તેઓ જાય તો ખેતીમાં તેમજ માનસિક નૈતિક અને ધાર્મિક જીવનમાં નવું જળ અને નવા વિચારો કેમ દાખલ થઈ શકે છે તે અન્ય લોકો જાણી શકે તેવું શિક્ષણ આપવું.

ખીજ બાબુએ વિદ્યાર્થીઓ સાથેના સહવાસથી સમજાયું કે તેમની મુખ્ય ઇચ્છા શરીરને શ્રમ આપવો ન પડે તેવું શિક્ષણ મેળવવામાં ડૉ. વૉશીંગ્ટન શ્રમથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા વિષેનું એક ચિત્ર રજૂ કરતાં કહે છે કે, જુલાઇ મહીનામાં સખ્ત તાપમાં એક નીચ્રા કપાસના ખેતરમાં કામ કરતો હતો, ત્યારે તે વચમાંજ કામ ફેંકી દઈ આઠાશ તરફ વેતલ એકદમ બોલ્યો, ‘ હું પ્રભુનાં કપાસમાં અતિસય બાસ થયો છું, સુર્ય સખ્ત થતો જાય છે અને કાર્ય એટલું મુશ્કેલીપૂર્ણ છે કે હું તને પ્રાર્થના કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. ’

જમીન અને મકાન.

શાળા ખુલ્લી મુક્યા પછી આશરે ત્રણ મહીને ડૉ. વૉશીંગ્ટનને ખબર મળી કે ટરેજીયર એક મૈલ દૂર આવેલું એક ખેતર વેચાવાનું છે. તરતજ તેમણે તેની કીમત વિષે તપાસ કર્યો તો માલીક તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે

તેની કીંમત ૧૫૦૦ રૂપિયા પડશે, પરંતુ સ-
વડખાતર હાલ તુરત અડધી રકમ રોકડ આ-
પશે અને અડધી રકમ એક વર્ષ પછી આપશે.
તો તેમ કરવા હું 'બુશીલ્ડ' વૉશીંગ્ટને હેમ્પ-
ટનના પોતાના એક મિત્ર પાસેથી સાડીસાતસો
રૂપિયા અંગ કિંદાર મેળવ્યા અને એ રીતે
શાળા માટે જમીન મેળવી તે ખેતરમાં થોડાંક
મકાન હતાં પરંતુ તેને સ્વચ્છ તથા દુરસ્તી
કરી વ્યવસ્થિત રાખવાની જરૂર હતી. વૉશીંગ્ટને
એ કાર્ય શાળાના વખત બહાર વિદ્યાર્થીઓ
પાસેથી કરાવી લીધું. ત્યાર પછી વૉશીંગ્ટને
કેટલીક જમીન સ્વચ્છ કરી ખેડવાનો નિશ્ચય
કર્યો. પણ એ યુવકોએ આ કામથી દૂર
રહેવાનું ઠીક ધાર્યું. આ પ્રમાણે યુવકોની ઇ-
ચ્છાને ટેકો આપનાર કેટલાક શિક્ષકો પણ
હતા. કારણ કે તેઓને પણ જાતે કામ કરવું
પડતું હતું. વૉશીંગ્ટને એ હિસચાલ અને
વિદ્યાર્થીઓના વૈચિત્ર્યનો તિરસ્કાર ન કરતાં
ચૂપ રહી દરરોજ બપોરે પોતેજ હસ્તમાં

કાદાળી લઈ જગ્યો સાફ કરવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો જ્યારે એ રીતને ના પસંદ કરનારાઓએ જોયું કે વૉશીંગ્ટન પોતે સંપૂર્ણ કાર્ય કરવાને શરમાય તેમ નથી ત્યારે તેઓના પ્રયત્નના વિચારો જોત જોતામાં નષ્ટ થઈ ગયા અને વૉશીંગ્ટનને વિશેષ ઉત્સાહથી મદદ કરવા લાગ્યા.

આજ વખતે મીસ ડેવીડસને જગ્યો મારે ફંડ એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. આ ફંડમાં પુલ નહિ તો પુલની પાંખડી તરીકે કેટલાક વૃક્ષ નીચો લોકોએ પોતા તરફથી નાની રકમો પણ સ્વાર્થનો ભોગ આપી અર્પી એક વૃક્ષ સ્ત્રી કે જેના વસ્ત્ર ફાટ્યા તૂટ્યા પણ ચોખ્ખાં હતાં તેણે અંતઃકરણની શુદ્ધ લાગણીના કારણે છ ઇંડા લાવી કહ્યું “ હું જાણું છું કે તમે કાળાં સ્ત્રી અને પુરુષોને સારાં બનાવવા મહેનત કરો છો. મારી પાસે ધન નથી પણ તમને આ ઇંડા સ્વીકારી

શિક્ષણ લેતાં છોકરા છોકરીઓને મદદ કરવા વિનંતી કરું છું. ”

આ સંસ્થામાં એ ભણી શ્રીનો પ્રેમયુક્ત ભંડાર ખુશીથી સ્વીકારાયો હતો. એ પછી નાતાલના તહેવાર આવતાં મી. વૉશિંગ્ટને તેમાં ધનનો અપવ્યય થતો જોયો. તે પરથી તે કહે છે કે લોકો નાતાલ અને નવા વર્ષના અઠવાડીયાનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે જાણતા નથી; તેથી ટસ્કેજીના વિદ્યાર્થીઓને આવા તહેવારોનો વ્યય કેવો હોવો જોઈએ તે શીખવવા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આ શિક્ષણનું પરીણામ એ આવ્યું છે કે, કેટલાક યુવાનો આવા તહેવારોનો ઉપયોગ બહુધા વૃદ્ધ અસહાય સ્ત્રીઓનાં જીવડાં તૈયાર કરવામાં ગાળે છે.

આ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઉભું કરવામાં વૉશિંગ્ટને દેવું કર્યું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ તેમના સહકાર્યના ફળરૂપે ત્રણ મહીનામાં સાડી સાતસોનું દેણ ફેડવા જેટલો પૈસો તેમને મળ્યો.

અને બીજા બે મહીનામાં બાકીના અરવા પણ અપાઈ ગયા. હવે વૉશિંગ્ટને વિદ્યાર્થીઓને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવાની સાથે કંઈક પ્રાપ્તિ માટે વિશેષ જમીન ખેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધીમે ધીમે શાળાની જરૂરીયાત કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં ઉદ્યોગ હુજર ચાલવા લાગ્યો. ખેતીનું કાર્ય સૌથી અગત્યનું માર્ગ તેને પ્રથમ હાથપર લેવામાં આવ્યું હતું. તેમજ તે ખારાકી મેળવવાને અતિ ઉપયોગી હતું. વળી એ પણ વિશેષ હતું કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ખર્ચને પહોંચી શકતા ન હતા, તેથી તે ખર્ચ ચલાવી લેવા માટે તેઓ કમાય તેવા ઉદ્યોગ હુજરની પણ જરૂર હતી.

હવે ધીમે ધીમે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ વધતી ચાલી એટલે મકાન વિષે વિચાર કરવાની અતિ જરૂર હતી. છેવટે અ-દારહુજર રૂપીઆનું મકાન બાંધવાનો નિશ્ચય વિચાર કરવામાં આવ્યો.

આ કાર્ય માટે મીસ ડેવીડસને ટસ્કેજના લોકો પાસેથી એક મોટી રકમ એકત્ર કરી અને ઉત્તર સંસ્થાનમાં જઈ તે માટે દેવાલયોમાં અને સ્વીચારની શાળામાં આખ્યાનો આપ્યા. મી. વોર્શોગ્ટને એક શાહુકારને અમુક દિવસે ખારસો રૂપિયા આપવાનું કબુલ કર્યું હતું. તે દિવસે સવારે તેમની પાસે એક કોડી પણ ન હતી; પણ જ્યારે ટપાલ આવી ત્યારે તેમાંથી તેટલી રકમના એક સાથેને મીસ ડેવીડસનનો પત્ર તેમને મળ્યો. તે રકમ બે બીઓએ આપેલી હતી. પ્લાન તૈયાર થયો કે તરત જ વિદ્યાર્થીઓએ મકાનનો પાયો બાંધવા માંડ્યો. આ કામ તેઓ શાળાના સમય બહાર કરતા હતા. તેઓ પ્રથમ હાથે કામ કરવાને નાખુશ હતા તેથી શરૂઆતમાં થોડો વાંધો જણાયો હતો; પણ વોર્શોગ્ટનના આદર્શ ચરિત્રે તે અસર દૂર કરી હતી થોડા અઢવાડિય સખત મહેનત કર્યા પછી, પાયાના ખુણાનો પથર બેસાડવાનો સમય આવ્યો.

ગુલામગીરી નષ્ટ થયે ફક્ત સોળ વર્ષ થયા હતાં. તે પહેલાં તીઆને વાંચતાં લખતાં શીખવવાનું ગેરકાયદેસર ગણાતું હતું, તેથી આ હિતસૂચ એ એક અગ્નિવર્ણી બરેલો ફેરફાર હતો. મુખ્ય બાબતુ તે પ્રગણના કળવણી ખાતાના સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે આપ્યું હતું; અને નજીકના બધા ગોરા આગેવાનો તે વખતે હાજર હતા. મકાન બંધાઈ રહેતા પહેલાં મી. વોશિંગ્ટન વારંવાર પૈસાના પ્રશ્ન વિષે ચિંતાતુર રહેતા હતા. આ ચિંતાથી તેઓ રાત્રીએ નિદ્રા પણ લઈ શકતા નહતા.

ઔપચોગિક શિક્ષણ.

મી. વોશિંગ્ટને વિદ્યાર્થીઓને ખેતીવાડી અને ધરમથુ શિક્ષણ આપવાનો વિચાર કરીને અટક્યા ન હતા. તેમણે તે બંધાની માફકજ તેમને આવશ્યક એવાં ધરો બાંધતાં શીખવાડવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એક રીતે કહીએ તો તેમણે અમની પદ્ધતિ સમજાવ-

વાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી તેઓ માત્ર
અમતી મદત્તા જાણી શકતા એમ ન હતું;
પણ તેની સુંદરતા અને ખુબી જાણુતા થતા
હતા. બહુ વિદ્યાર્થીઓ ઝુંપડામાં રહેતા ગ-
રીબ કુટુંબોમાંથી આવેલા હતા; તેથી તેમને
અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મકાન
અધિવામાં મદદ થાય એ બહુ આવકારદાયક
હતું. આ સમયમાં બહુ મકાનો અધાયા
હતાં અને લગભગ તે અધા વિદ્યાર્થીઓના
હાથેજ અધાયા હતાં. આનું પરીણામ એ
આવ્યું કે, સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એન્જનીય-
રીંગનું ઉત્તમ જ્ઞાન થોડા પ્રયાસે મળ્યું.

ઔદ્યોગિક કાર્યમાં મોટામાં મોટો અનુ-
ભવ ધોરે પાડવાના ઉદ્યોગમાં થયો હતો.
આ કામ બહુ સખત અને મલિન હતું.
કલાકના કલાક કાદવમાં ઊભા રહેવાનું કામ
કયા પુસ્તકી પંડિતને જ્ઞાનંદનીય હોય ?
અનેક વિદ્યાર્થીઓએ જાળાનો ત્યાગ કર્યો.

સહભાગ્યે બાકી રહેલા વિદ્યાર્થીઓએ એ કાર્ય ઉપાડી લીધું, પ્રથમ પચીસ હજાર ઇંટો પાડવામાં આવી, પણ તે બહુ નિષ્ફળ નીવડી. બીજી વખતે પણ તેમજ થયું, આથી હેમ્પટન પ્રિન્સ્ટીટ્યુટમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મેળવી આવેલા શિક્ષકોએ તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો અને ત્રીજી બહુ તૈયાર થઇ, આ વખતે પ્રથમ કરતાં બધી ઇંટો સારી પાડી હતી. મી. વોશિંગ્ટને ચોથી બહુ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ આ વખતે તેના અર્થ નોટલું પણ ધન નહતું. લક્ષ્મીના આ ભાવે તે પોતાનો સંકલ્પ એમ કંઈ છોડી દે, તેવા ન હતા, તેમણે તરતજ પોતાનું બડીયાળ ગીરવી મુકી પીસ્તાલીસ રૂપિયા મેળવી ચોથી બહુ કરાવી અને પુણું ફતેહ મેળવી. આ ઉદ્યોગ દિનપ્રતિદિન ઉન્નત થતો ગયો અને તે એટલે મુધી પહોંચ્યો કે એક વર્ષમાં એક લાખ વીસ હજાર ઇંટો તૈયાર થઇ અને

વિદ્યાર્થીઓ મનુષ્ય માત્રને ઉપયોગી એવો એક ઉદ્યોગ શીખ્યા.

મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે, “ મને એવો અનુભવ છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવમાં એવું કંઈ નાસ્તવ છે કે, જે ગુણની કીમત આંકી શકે છે. પછી તે ગુણ ગમે તે જાતની ચામડીમાં રહેલો હોય. જે વ્યક્તિને જગતમાં કંઈ પણ કાર્ય કરવું છે, તે પોતાની જાતને લક્ષમાં નહિ લેવા છતાં, છેવટે પોતાનો રસ્તો શોધી લે છે.” આપણે પ્રથમ જાણી ગયા છીએ કે વિદ્યાર્થીઓ આવા ઉદ્યોગોનો મજબૂત પ્રતિકાર કરતા હતા. તોપણ તે સર્વ એક ડૉ. બુકર ટી. વોશિંગ્ટનના સત્ય આત્મજીવન આગળ નિરર્થક હતા. ધીમે ધીમે એ પ્રયત્નને એવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું કે, ધનવાન હો કે રંક હો, પણ ટસ્કેજ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ થોડા થયા ઉદ્યોગોનો પરિચય. અવશ્ય હોવો જ જોઈએ, ધનના વિદ્યાર્થીઓના માતાપિતા-

જોએ આ પ્રણાલિકા સામે પ્રત્યક્ષ અને અ-
પ્રત્યક્ષપણે-પત્રાદિથી વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. એ
વિધન દૂર કરવા માટે મી. વોશિંગ્ટને પ્રવાસ
કરી લોકોને શિક્ષણનું મુલ્ય સમજાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે તેનો તોછડાઈ કે
સત્તા પ્રદર્શક પ્રત્યુત્તર આપ્યો ન હતો. અને
તે વિદ્યાર્થીઓને પણ હમેશા એ વિષેના
મદા વિચારો ધારણ કરે તેવા બનાવવા
યત્ન કરતા.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં જે વિદ્યાર્થીઓ ખો-
રાકી ખર્ચનો કંઈપણ ભાગ આપવા અશક્ત
હતા, તેમના માટે તેમણે રાત્રીશાળા ખોલી
આ શાળામાં અભ્યાસ કરનારાઓને દિવસે
દસ કલાક ઉદ્યોગ વ્યાપારાદિના કાર્યમાં રો-
કવાનો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો. તેઓ રાત્રે
જે કલાક અભ્યાસ કરતા. આ રીતે જે વર્ષ
કામ કરતા. દિવસની શાળામાં દાખલ થવા
તે શક્તિમાન થતા. તેમાં પણ તેઓ અડ

વાઢિયામાં ચાર દિવસ હાઝરી આપી. એ દિવસ વ્યાપાર સંલોગ કરવામાં ગૂંચાતા. ઉન્હાળાના ત્રણ મહીના પછી તેઓ એવીજ રીતે પુર્ણ કરતા મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે “ જે વિદ્યાર્થી દિવસે દસ કલાક ઈટલાળા કે ધોખીશાળામાં કામ કરી સાંજે એ કલાક નીયમિત રીતે અભ્યાસ કરી શકે છે તેજ વિદ્યાર્થી વિશેષ શિક્ષણ મેળવવાને લામક ગણી શકાય. ”

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ની પાનખર ઋતુમાં વા-
ર્ષિક આભાર પ્રદર્શક મેળાવડો, નવું મકાન
કે જેને પોર્ટરહોલ કહેવામાં આવતો હતો.
તેના પ્રાર્થના મંદિરમાં ભરવામાં આવ્યો હતો.
આ પહેલાં થોડાજ વખતપર આ નવા મ-
કાનમાં વસ્તીગૃહ ખોલ્યું હતું. અને એક કામ
ચલાઈ રસોડું તથા ભોજનગૃહ મકાનની નીચે
જમીન ખોદીને બનાવ્યું હતું. વસ્તીગૃહની
વ્યવસ્થાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલીપુર્ણ હતું.

પરંતુ ધીમે ધીમે તે વ્યવસ્થિત થયું. મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે “અમારું પ્રારંભિક ભોજનગૃહ તે અધારી અને ભેજવાળી કાટડીમાં હતું. તેથી હું આનંદ અનુભવું છું. જો અમે તે કાર્ય માટે એકાદ સમવડકારક અને સુંદર ઓરડો મેળવી શક્યા હોત તો મને ધાસ્તી છે કે, કદાચ અમે અમારી શુદ્ધિ ખાઈ ખેંઠા હોત અને અભિમાની બન્યા હોત.”

અગવડતા વેઠતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીગૃહ પુરું કર્યા પછી ધાડ જ વખતમાં હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના ટ્રેઝરર અને સી શિક્ષક કે, જેમની આગળ મી. વોશિંગ્ટને પ્રથમ પ્રવેશ પરિક્ષામાં પુર્ણ વાળવાનું કાર્ય કર્યું હતું, તેમણે આ ઇન્સ્ટીટ્યુટની મુલાકાત લીધી. હેમ્પટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રિન્સીપાલ સ્વ. જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે પણ મુલાકાત લીધી હતી. આ ગૃહસ્થાનો જેટલો પ્રેમ કાળાઓ ઉપર હતો તેટલો જ ગારાઓ.

ઉપર હોવા. મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે “એથી હું જાણી શક્યો હતો કે, મહાન પુરુષો પ્રાણી માત્ર પર પ્રેમ ધરાવે છે, ત્યારે કુદરતી દૃષ્ટિના માનવો દ્વેષથી હૃદય કાળું કરે છે અને તેવી જ રીતે અશક્તને સહાય કરનારા પોતાને અશક્ત બનાવે છે ત્યારે તેવાઓનો જીવ કરનાર પોતાને અશક્ત બનાવે છે. તે કહે છે, મેં નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ જાતના માણસની તિરસ્કાર કરી હું મારા આત્માની અધોગતિ કરીશ નહિ અને એવા કમબોજ્ય મનુષ્ય માટે દયા આવે છે.”

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ કે તેમના ખીજાના માટે સ્થાન મેળવવાની પણ મુશ્કેલી હોવા થઈ. એ માટે ફેટલાંક જુપર્ડા બાડે મેળવ્યા પણ તે સારી સ્થિતિમાં ન હતાં, તેથી વિદ્યાર્થીઓને ટાઢ પીડવા લાગી. તેઓની પાસે તેનાથી રક્ષણ કરવા માટે કામળા પણ જોઈએ તેટલા ન હતા.

મી. વોશિંગ્ટન કેટલીક વખત વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ જોવા તથા તેમને અનુકુળતા કરી આપવા રાત્રે બહાર નીકળતા. તેઓએ ધણી વખત વિદ્યાર્થીઓને ગરમીની ચોતરફ તેવી મધ્ય રાત્રીએ પણ બેઠેલા જોયા. વિદ્યાર્થીઓ આવી અગવડતા સહન કરતા તોપણ તે તેમની સ્થિતિ સુધરેલી જોવાને ધણા આતુર રહેતા.

એ પ્રતિકુળતા દૂર કરવાના ઇરાદાથી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને આવશ્યક ફરનીયર બનાવવાનું કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમાંથી હમેશના રીવાજ પ્રમાણે ધણાજ થોડા વિદ્યાર્થીઓ એવું કામ કરવા તૈયાર થયા. આરંભના આ નિરૂત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ જે કોટ બનાવ્યા તે મજબુત કે શોભીતા ન હતા, ધણીવાર તે રાત્રે બેસી-ભાગી જતા જોવા તેમના કોટ હતા તેવીજ તેમની રજા-મંજૂરી હતી. રજામંજૂરી માટે હલકા કપડાનું

મોટું બાળીયું બનાવી તેમાં દેવદારના ઝા-
ડનાં પાન ભરવામાં આવતાં, આને તે
સ્થિતિ રહી નથી. એ તો આરંભનું કાર્ય
હતું. આપણે તેના પરીણામ તરફ દ્રષ્ટિ
રાખવાની છે. હવે સાદડીઓ અને રબરખાઓ
બનાવવાનું શિક્ષણ બાળાઓને પદ્ધતિસર અ-
પાય છે, પ્રથમ જે સ્થાને એક પણ ખુરસી
ન હતી અને જ્યાં માત્ર ખડખડા લાકડા-
ના ત્રણ ટુકડા ખીલાયા જડી લઈ રહ્યા
બનાવવામાં આવ્યું હતું ત્યાં આજે ઘડીભર
આંખ ઠરી રહે તેવું ફરનીયર જેવામાં આ-
વે છે, હવે વિદ્યાર્થીઓ સુતારી કામ એટલું
ઉત્તમ રીતે શીખવાય છે કે તેમની ઓરડી
વિવિધ પ્રકારના ફરનીયરથી શણગારાયલી
રહે છે.

મી. વોશિંગ્ટન હમેશા સ્વચ્છતા તરફ વિ-
શેષ ધ્યાન આપતા હતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને
વારંવાર કહેતા કે, જો તમે ગરીબ હશો તો

લોકો તમારા તરફ દયાની દ્રષ્ટિથી જોશે પણ
જો તમે ગંદા રહેશો તો તેવી આશ્વા રાખી
સકશો નહિ. સ્વચ્છતાના વિષયમાં પ્રથમ વિ-
દ્યાર્થીઓને કપડાં સ્વચ્છ ન. જવાનું-ડાઢા કે
છિદ્ર વગરનું રાખવાનું અને કપડાંને તમામ
ખટન રાખવાનું સીખવવામાં આવતું. આ
વિચાર એટલે સુધી ગ્રાસ થઈ ગયો છે અને
તેનું એટલે સુધી પાલન થાય છે કે, તેઓ
સાંજે જો વખતે પ્રાર્થના મંદિરમાંથી બહાર
નીકળે છે તે વખતે તેમનો પોષાક તપાસ-
વામાં આવે છે, પણ તેમાંથી એક ખટન ખો-
વાયલું જણાતું નથી.

ફંડ ગાટે પ્રયત્ન.

થોડા વખત પછી પહેલા મકાન જેવા
ખીજ એક મોટા મકાનની જરૂરીયાત જ.
જાણ. તેથી તેનું એક મકાન ખાંધવાનું શરૂ
કરવામાં આવ્યું. આ સંસ્થા અલખામાં સં-
સ્થાનમાં હતી, તેથી તેનું કામ શરૂ કરતા પ-

હેલાંજ તેનું નામ અલબામાંહોલ પડ્યું હતું. એનું એસ્ટીમેન્ટ ત્રીસહજાર રૂપિયાનું થયું. 'મકાન જેમ ક્યું' હતું તેમ આ વખતે પણ વિદ્યાર્થીઓએ પાચો ગ્રોહવા માંડ્યો. આ માટે થોડા પૈસા ટસ્કેજમાંથી મેળવવામાં આવ્યા હતા પણ તે જરૂરીયાત ધનનો ધ-શોજ થોડો ભાગ હતો. સામાન્ય માન્યતા જ છે કે સદ્ગુણોની વિટંબના દુર કરવાની પ્રભુને ચિંતા હોય છે. એ સત્યની પ્રતિતિ આપવા માટેજ જણે કે. વોશિંગ્ટનને નિ-મંત્રણ થયું હોય, તેમ જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે હિતર સંસ્થાનમાં પોતાની સાથે પ્રવાસ કરવા બોલાવ્યા ઠાળા વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાકના અવાજ મીઠા હતા, તેથી તેમાંથી તેમણે ચાર વિદ્યાર્થીઓને સાથે લીધા અને ટસ્કેજ સં-સ્થા માટે ધન મેળવવા સભાઓ ભરવા માંડી. આ યોજના માત્ર અલબામાંહોલ માટે પૈસા મેળવવા હતી એમ કંઈ ન હતું, પરંતુ મી.

વોશિંગ્ટનનો ઉત્તર સંસ્થાનવાસીઓને પરિચય આપવાના કાર્ય માટે હતી એમ પણ કહી શકાશે.

આ પ્રવાસ ઝૂળી જીને પ્રવાસ ફંડ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે એકલાએ જ કર્યો હતો. તેમને ઘણા માણસો એવા પણ મળતા હતા કે જે પૈસા આપતા પણ પોતાનું નામ જાણુવા દેતા ન હતા. ફંડ મેળવતાં મી. વોશિંગ્ટનને જે અનુભવ થયા છે તે જાણુવા જેવા છે. તેઓ કહે છે કે, ન્યુયોર્કની બે સ્ત્રીઓએ આઠ વર્ષમાં ટસ્કે-જીમાં જે ત્રણ મકાનો બાંધવામાં આવ્યા. તેમાં ઘણી સારી મદદ કરી હતી અને તે મુક્ત હતી. એક ગૃહસ્થ કે જેમને અમે મળ્યા ગયા હતા તેમણે સ્નેહપૂર્વક મુલાકાત આપી. એક મોટી ગકમતો એક લખી આપતાં કહ્યું "મારા કામમાં સહાય કરવા માટે અને જે પ્રસંગ આવ્યો છે તે માટે મી. વો-

શિંગ્ટન ! હું તમારા ઘણા આભારી છું. એવા કાર્યમાં ભાગ લેવો એ એક અમારો હક છે. તમે અમારું કામ કરો છો તે માટે અમે તમારા ઋણી છીએ. ” એક પ્રસંગે મી. વોશિંગ્ટનના સાંભળવામાં આવ્યું કે, એક ગૃહસ્થ કે જે સહેરથી એ મૈલ દુર રહે છે, તેમને એ શાળાની માહિતી મળે તો તેઓ તરફથી કંઈ પણ મગશે. આથી તે સખ્ત ઠંડીમાં ત્યાં ગયા. તે ગૃહસ્થે સર્વ હકીકત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધી, પરંતુ કંઈ આપ્યું નહિ. એ વર્ષ પછી મી. વોશિંગ્ટન પર તેમનો એક પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, “ દસ હજાર ડોલરનો ડ્રાફ્ટ આ સાથે તમારા કાર્યના ઉપયોગ માટે મોકલ્યો છે. એ વર્ષ પર મેં તમારી આનંદિત મુલાકાત લીધી હતી. ” અત્યાર સુધીમાં સર્વ બક્ષીસોમાંની આ એક મોટામાં મોટી બક્ષીસ હતી અને આ પહેલાં

શાળામાં ધનની અતિ જરૂર હતી. સાચી જ-
ક્તિના પરીણામે તે પણ દુર થઈ.

મી. વોશિંગ્ટન હમેશ માને છે અને શિ-
ક્ષકોને પણ કહે છે કે, જ્યાં શાળાનું કાર્ય
ઉત્તમ હશે તો તેના કાર્યના પ્રમાણમાં અ-
વશ્ય સહાય મળશે. તે રેલ્વેમાં એક દાન
આપનાર દાતા વિષે કહે છે કે, પહેલી વખત
મી. વોશિંગ્ટન અને તેનો ભેટો ગ્રંથો ત્યાં
તેણે ફક્ત બે ડોલર આપ્યા હતા, પણ તે
ઓએજ છેલ્લી વખતે એન્ડાઉમેન્ટ ફંડમાં
પચાસ હજાર ડોલર આપ્યા હતા. આ ગૃહ-
સ્થનું દાન શાળાને હિત સ્થિતિમાં લઈ જ-
વામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું.

વાર્ષિકાત્સવ સમયે ધર્મોપદેશ માટે બો-
સ્ટનથી એક ઉપદેશકને બોલાવવામાં આવ્યો
હતો. તે મેળાવડા માટે શાળાનો હોલ પૂરતો
નહતો, તેથી એક તંબુ ઉભો કરવામાં આવ્યો
હતો. ધર્મોપદેશકે પોતાનું કાર્ય ચલાવ્યું તેટ-

લામાંજ બારે વરસાદ પડ્યો; તેથી તેમના પર છત્રી ધરવી પડી અને તેમને બાપણુ અંધ કરવું પડ્યું. વરસાદ અંધ પડ્યા પછી તેમણે પોતાનું બાપણુ પૂર્ણ કર્યું. પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ જોઈ એક મોટા પ્રાર્થના મંદિરની આવશ્યકતા જણાવી. અહીં કોઈ તરતને માટે અવસ્થા કરે તેમ નહતું, કિન્તુ બીજા દિવસે છટાલીમાં પ્રવાસ કરતી એ ઓઓનો તેમને પત્ર મળ્યો હતો. તે દાનશૂર રમણીઓએ એ પત્રમાં આવા મંદિર માટે ધન આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો હતો.

મી. એન્ડ્રુકાર્નેશનું નામ સર્વ જગતમાં પ્રસરેલું છે. એ મૃદુસ્થે બધી મોટી રકમો સ્વિક્ષણાલયો અને પુસ્તકાલયોમાં આપેલી છે. તેમણે પણ આ મહાન માટે વીસ હજાર ડોલર આપ્યા. પ્રથમતો મી. કાર્નેશ આ યાજ્ઞના કાર્યમાં એવો કંઈ રસપૂર્વક લાગ લેતા હોય

એમ જણાવું નહતું, પરંતુ પછી મી. વૉશિંગ્ટન
 અને એવા બીજાઓએ શાળાના કાર્યમાં દસ
 વર્ષ સખત મહેનત લીધો ત્યાર પછી મી.
 વૉશિંગ્ટને તેમના પર એક પત્ર લખી શાળા માં
 અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની
 સંખ્યા તથા શાળાની લાયબ્રેરીમાં રહેતાં પુ-
 સ્તકોની સંખ્યા જણાવા તે ઉપરાંત લખ્યું
 કે મકાન માટે છટો, કઢીયાકામ, સુધારીકામ,
 લુહારકામ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરશે તમે
 જે દાન આપશો તેથી કેવળ મકાન બનશે
 એમ કંઈ નથી. પણ તે સંકડો વિદ્યાર્થીઓને
 મકાન બાંધવાનું કાર્ય શીખવાની ઉત્તમ તક
 આપે છે; અને તેના પૈસા તેમને શાળામાં
 અભ્યાસ કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે. મી.
 કાર્નેગીએ એ પત્રના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે હું
 વીસ હજાર ડૉલર સુધીનાં બીજાં આપવા મળેલાં
 ખુશી છું; અને આવા ઉમદા કાર્યમાં અને
 ભાગ લેવાની સન્નિ મળી છે તેથી અને અતિ

આનંદ થયો છે. જોકે આવી રીતે કેટલીક મોટી રકમોનું દાન મળ્યું હતું, પણ ઘણા પૈસા નો નાની રકમોથીજ એકત્ર થયા હતા એવી નાની રકમોનું દાન તે એવા કાર્ય તરફ હજારો માણસોની સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. કોઈ પણ પરોપકારી કાર્ય ખરી લાગણી અને સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા સેંકડો દાતાઓની નાની નાની બક્ષિસો પરજ બહુધા અવલંબી રહે છે. મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે, પૈસા એકઠા કરવામાં ધર્મોપદેશકોની ખાછગ સહાયાથે સર્વ બાબુથી માગણીઓ અહર્નિશ આવ્યા કરે છે. તેમની લાગણી તથા સહનશીલતા જોઈ મને વાળું આશ્ચર્ય થાય છે. અન્ય કોઈ પણ આગતના વિચારથી ખરા કાષ્ટરૂના ઉદાર તથા પરોપકારી જીવનનું મહત્વ મારા હૃદયમાં આલેખાયું નહોત, પણ આજ પચીસ વર્ષથી કાળા મનુષ્યોની ઉન્નતિ માટે ખ્રિસ્તીઓ ચર્ચનું જે પવિત્ર કાર્ય કરે

છે, તે જોઈ હું ખિસ્તી થયો છું. રવીવારની શાળાઓ, ખ્રિસ્તિયન એન્ડેવર સોસાયટીઓ, મીશનરી સંસ્થાઓ અને ખુદ સાર્વજનિક અર્થ વજેરથી મળતા પૈ, પૈસા, આના જેવો નાની બક્ષીસોથી નીચાની ઉન્નતિ આટલી કપાટા બંધ થાય છે.

મી. વૉશિંગ્ટનની પ્રથમ પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી, આગળ જણાવી ગયા છીએ તે ડેવિડસ તેનું ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં વૉશિંગ્ટન સાથે લગ્ન થયું હતું. તે બધી સ્ત્રીએ વૉશિંગ્ટનને અતિ સહાય કરી હતી. તેણે પોતાની સર્વ શક્તિનો વ્યય શાળાના કાર્ય માં જ કર્યો હતો. કિન્તુ તે પણ ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ચાર વર્ષ સંસાર સુખનો સારો અનુભવ મેળવી તથા આઠ વર્ષ શાળા માટે સતત પરિશ્રમ કરી સ્વર્ગવાસી થઈ. મી. વૉશિંગ્ટનને આપા ફટલો આપાત થયો હશે અને તેમના મનમાં પોતાના કાર્યનું એક

સાચું અંગ જવાની કટલો ખેંદ થયો હશે તેની વાચકેજ કલ્પના કરી લેવી? તદ્દપિ જીલવું જોઈતું નથી કે સત્યવ્રત આગળ સર્વ વિધો દૂર થાય છે—દૃઢ મનના સંકલ્પો આગળ ઊભાં થતાં વિધો આપો આપ નષ્ટ થાય છે; એ સિદ્ધાંતજ પ્રતિતિ ડા. વૉશિંગ્ટનનું ચારિત્ર કરાવે છે.

મી. વોશિંગ્ટનનું વક્તૃત્વ.

મી. વોશિંગ્ટને વક્તૃત્વનો અભ્યાસ કેવી રીતે શરૂ કર્યો તે જાણવા જેવું છે. તે વિષે તે કહે છે કે “ એક ગૃહસ્થે મારું ટસ્કેજી શાળાનું ભાષણ સાંભળી નેશનલ એજ્યુકેશન એસોસીએશનમાં મને ભાષણ કરવાને નિમંત્રણ કર્યું. મેં તેમનું આમંત્રણ રીકાર્યું. આ સંસ્થા આગળ હું ભાષણ કરતો હતો. તે વખતે સુમારે ચાર હજાર મનુષ્યો ત્યાં હાજર હતા. આ ભાષણમાં મેં નીમોને પોતાનું ચારિત્ર અને

આપું સુધારવાને આમ્ર કર્યો, કે જેથી તેઓની પ્રતિષ્ઠા વધે. આ આગત મહં એક ક્રિદાદરણ્ય જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ દર એકરે ૪૯ બુશલ ખટાકા જ્યાં ઉત્પન્ન થતા હતા ત્યાં અમારી સંસ્થાના એક એજ્યુએટે દર એકરે અઢીસો બુશલ ઉત્પન્ન કરી ખતાવ્યા છે. ખેતીની સુધરેલી પદ્ધતિ અને ખેતી સંબંધી રસાયન શાસ્ત્રના જ્ઞાનના પ્રભાવે તે તેમ કરી શક્યો છે. આસપાસના ગોરા ખેડુતોએ તેને માન આપ્યું, અને કંઈપણ શીખવાના હેતુથી તેઓ તેની પાસે ગયા. ”

નીચી વિષે દ્વેષ બુદ્ધિથી કાઢ કંઈ કડક શબ્દ બોલતો અગર તે તેનાથી કાળા લોકોને ત્રાસ થતો અગર તે સર્વ બાબુથી થતી ઉન્નતિમાં કંટકરૂપ થાય તેવા ઉપાય તે સુચવતો તે તેના માટે પૂર્વ તરજુાવસ્થામાં મી. વોશિંગ્ટનના મનમાં ખરાબ વિચાર આવતા હતા; પણ હવે અન્ય કાંઈની ઉન્નતિમાં

કંટકરૂપ થનાર ઉપાયોનું સમર્થન કરતાં તે દાખને સાંભળે છે તો તેમને તેની દયા આવે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે તેને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાની સંધિ નહિ મળવાથી તે આવી ભૂલ કરે છે, વિશેષમાં જગતની-લોકોની પ્રગતિ અટકાવવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન તે કરે છે, અને મનુષ્ય જાતનો વધારો એક સરખો થતો હોવાથી તેઓ પોતાની કુદ્ર અને સંકુચિત કલ્પનાઓ માટે પાછળથી સરમાશે તે કહે છે કે “અધિક જ્ઞાન, સુધારણા, કૌશલ્ય, સ્વાતંત્ર્ય, પરસ્પર સહાનુભૂતિ અને બંધુત્વ છત્યાદિ ગ્રામ્યોમાં મનુષ્ય જાતની જે ઉન્નતિ થાય છે, તેને અટકાવવી તે એક રેલ્વે સડકપર આડા પડી આગગાડીના વેગ બંધ કરવા જેવું જ છે.”

ઉપરોક્ત બાણ્ય પછી નોર્થન સ્ટેટસમાં શ્રીતાજનો સન્મુખ બાણ્ય આપવાના પ્ર-

મંજો મી. વોર્શીંગ્ટનને ધણા મળતા હતા. પણ તેમને દક્ષિણના સર્વ વર્ગના ગોરાઓ સન્મુખ બાપણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને આ તક ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં તેમને મળી. આ સાથે સર્વ રાષ્ટ્રમાંના ખ્રિસ્તી કામદારો-મિશનરીઓની સભા એટલાંટામાં ભરવામાં આવી હતી. તેમને આ સભામાં હાજર રહી બાપણ કરવાનું આમંત્રણ આવ્યું ત્યારે તે બોસ્ટનમાં અન્ય કાર્યમાં રોકાયેલા હતા. બોસ્ટનથી એટલાંટા ૧૦૦૦ માઈલ દુર હોવાથી ત્યાં જઈ બાપણ કરવાનું બહુધા અશક્યજ હતું. પણ આ તક જવા દેવી એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમણે પાંચ મોનીટના બાપણ માટે લાંબો પ્રવાસ કર્યો અને ઉત્તરના તથા દક્ષિણના બે હજાર ગોરા સન્મુખ બાપણ કર્યું. આ બાપણની પ્રશંસા થઈ અને તેથીજ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં એમને એટલાંટા પ્રદર્શનનું બાપણ કરવા

નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગ મળવાથી એમનું માન ધણું વધ્યું. તેજ વર્ષની વસંતઋતુમાં અટલાંટામાં ભરાનારા પ્રદર્શનમાં સરકારની મદદ મેળવવા માટે કોંગ્રેસ કમિટી તરફ પ્રતિનિધિઓ સાથે જવા માટે અટલાંટાના આગેવાન ગૃહસ્થો તરફથી તેમને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

ડેપ્યુટેશનમાં જોઈએના પચીસ આગેવાન અને શ્રીમંત ગોરા મનુષ્યો હતા. ડેપ્યુટેશનમાં બે નિઝો બિશપ પણ હતા. સર્વ મનુષ્યો બોલ્યા પછી મી. વોશિંગ્ટને છેવટે બાપણ આવ્યું હતું. પ્રદર્શનથી દક્ષિણના ગોરા તેમજ નિઝોને કેટલો લાભ થશે તે તેમણે દર્શાવ્યું અને માગણી કરેલી રકમ મંજૂર કરવાથી કોંગ્રેસે હિલચાલ સાતિતું ખરેખર હિત કર્યા જેવું થશે એમ પણ કહ્યું. તે પંદર વીસ મિનિટ બોલ્યા અને બાપણ પુર્ણ થયા પછી સર્વ સભાસદોએ તેમને અંતઃકરણ

પુર્વક અભિનંદન આપ્યું અને થોડાજ દિ-
વસમાં કેમ્પે મદદ આપવા માટેનું બીજું
પસાર કર્યું.

નિઝીની હિતિ કેવી થતી ગઈ છે તે
દર્શાવવા માટે એક મોટી અને મોટક હવેલી
પ્રદર્શનમાં આપવાયા તે જ્ઞાતિનું યોગ્ય સ-
ન્માન કર્યાં સમાન થશે, એવો પ્રદર્શનના
વ્યવસ્થાપકોએ તરતજ નિશ્ચય કર્યો. આ મ-
કાનનો નકશો નિઝીએજ તૈયાર કરવો અને
મકાન પણ તેઓએજ બાંધવું એમ ઠરાવવામાં
આવ્યું. આ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવ્યો.
આ મકાન અન્ય મકાનોને સર્વ બાબતમાં
મળતુંજ હતું. નિઝીના પદાર્થો સંગ્રહ ઉપર
દખરેખ રાખ્યા મિ. વોશિંગ્ટનને મુકવાની
પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ ઇચ્છા દર્શાવી; પણ
તેમને સમયના અભાવે ના પાડવી પડી. તેથી
એ સ્થાને અન્ય નિઝી ગૃહસ્થને નિયત ક-

રવામાં આવ્યા અને તેમને મો. વૉશિંગ્ટન
બનતી મદદ કરી. આ પ્રદર્શનમાં હેમ્પટન
અને ટસ્કેજીની સંસ્થાએ મોકલેલી બે વસ્તુ
તરફ સર્વત્ર લક્ષ અતિશય ખેંચાયું હતું.

કાર્ય ક્રમ વિષે રોજ ચર્ચા ચાલતાં કાંઈ
એક નિયોગ લાપણું કરવા કહેવું ઘટ છે
એવી દરખાસ્ત થઈ. બે કે નિયોગે આવું
માન આપવા કેટલાએક મનુષ્યો વિરુદ્ધ હતા
પણ જે-તે કાંઈ પણ નિયોગે લાપણું કરવા
નિમંત્રણ કરવું એવું ક્યું અને તે માટે મી.
વૉશિંગ્ટનની પસંદગી કરવામાં આવી. આ
આમંત્રણથી તે ગુજામ હતા, તેમની આલ્યા-
વસ્થા અત્યંત દારિદ્ર અને અજ્ઞાનતામાં બ-
એલી હતી, આવી જવાબદારીના કાર્ય માટે
તેમને પોતાને તૈયાર થવાની ધણીજ થોડી
તક મળેલી હતી; તે સર્વ તેમને યાદ આવ્યું.
કાંઈ પણ મહત્વના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં દક્ષિણના

ગોરા સ્ત્રી પુરૂષો સન્મુખ એક પ્લેટફોર્મ પર તેમને બાપણ કરવા દેવાનો નીચોના પ્રતિ-દાસમાં આ અથમજ પ્રસંગ હતો. શ્રીતાઓમાં ઘણો જાન દક્ષિણના શ્રીમંત અને સુશિક્ષિત ગોરાઓનો હશે, તથાપિ ઉત્તરમાં ઘણાજ ગોરાઓ અને ઘણાં નિચી સ્ત્રી પુરૂષો હાજર રહેશે એ આશા તેમને ઉત્સાહજનક થાય તેમ હતું.

મી. વોર્શિંગ્ટન કહે છે કે “ મહારા ભા-વણમાં પ્રમાણીક રીતે મહારી જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની મારા ઉપર ફરજ આવેલી હતી, પણ જો મહારાં બાપણ અપ્રાસંગિક થશે તો હવે પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી કાંઈ પણ કાળા મનુષ્યને આવું આમંત્રણ થશે નહિ, તે મહારી જાણ બહાર નહતું. પણ ઉત્તર તરફના લોકો વિષે તેમજ દક્ષિણના સારા સારા લોકો માટે સર્વ સત્ય કહેવાનો મહેન નિશ્ચય કર્યો હતો.”

વળી તે કહે છે કે “ વિશેષ મહત્વનાં ભાષણો મ્હારી પત્નીને—મિસિસ વોશિંગ્ટનને— હું વાંચી બતાવતો હતો. તે પ્રમાણે આ ભાષણ તૈયાર થયા પછી મ્હેં તેને વાંચી સંભળાવ્યું તે તેણે પસંદ કર્યું. ” અટલાંટા જવાના આગલા દિવસે ટસ્કેન્ડ સંસ્થાના બહુ શિક્ષકોએ તેમનું ભાષણ જોવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કર્યાથી તેમણે તે સર્વ શિક્ષકોને વાંચી બતાવ્યું. તેઓની ટીકા સાંભળ્યા પછી તેમનું હૃદય થોડું હલકું અને શાંત થયું. બીજે દિવસે મીસીસ વોશિંગ્ટન, અને ત્રણ છોકરાં તેમની સાથે અટલાંટા ગયા. દેશના સર્વ ભાગમાંથી આવેલાં મનુષ્યો, પરરાજ્યની સરકારના પ્રતિનિધિ, તેમજ નાગરિક અને લશ્કરી સંસ્થાથી અટલાંટા ગામ ખાંચા ખીચ ભરાઈ ગયું હતું.

મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે “ તે સત્રિએ અને શાંત નિંદ્રા મળી નહિ. બીજા દિવસે

સવારે મ્હારું બાપણ મ્હેં કાગળપૂર્વક તપા
સી જોયું. છુટણીએ પડી મેં પરમેશ્વર પ્રતિ
પ્રાર્થના કરી અને મ્હારા પ્રયત્નને યશ મળે
તેવો આશીર્વાદ માગ્યો. આ સ્થાને મારે ક.
હેવું જોઈએ કે, પરમેશ્વરની મ્હારા બાપણ
ઉપર કૃપા થાય તેવી પ્રથમ તેની પ્રાર્થના
કર્યા સિવાય કોઈ પણ પ્રસંગે જનસમુદ્ધ સ.
ન્મુખ જવું નહિ એવો મ્હારો નિયમ હતો.
તે દિવસે પ્રદર્શનના સ્થાને તેમને સન્માન-
પૂર્વક જલદી લઈ જવા માટે એક કમિટી
તેમની પાસે આવી હતી; અને આ સરખસમાં
પુષ્કળ આગેવાન નીચી ગૃહસ્થો ગાડીમાં બેસી
જતા હતા, અને પુષ્કળ લશ્કરી નીચીની
ટુકડીઓ પણ સાથે હતી. પ્રદર્શનના સ્થાને
જઈ પહોંચવામાં સરખસને ત્રણ કલાક લાગ્યા
હતા. આટલો ગંધો સમય તાપનો અસહ
ભાર તેમને સહન કરવો પડ્યો હતો. પ્રદર્શ

તના સ્થાને ગયા પછી તાપના બાસ અને માનસિક વ્યથાથી હું તે એટલા તો કંટાળી ગયા કે હવે તે એકદમ નિર્માલ્ય બની જાય છે કે શું ? એમ તેમને લાગ્યું. દિવાનખાનામાં જતાં સર્વ દિવાનખાનું તમે ઉપર મનુષ્યોથી ખીચોખીચ બરાયલું હોય અંદર ન પેસી શકવાથી હજારો મનુષ્યો ગદાર ઉભેલા જણાયા.

અટલાંટા પ્રદર્શનનું ભાષણ.

ગવર્નર બુલકે થોડુંક પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કરી પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. પ્રાર્થના, સ્તોત્ર અને ખીજાં જે ભાષણ ઇત્યાદિ કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા પછી ગવર્નર બુલકે શ્રોતાઓને મી. વોશિંગ્ટનની ઓળખ આપતાં કહ્યું કે “ નીઓ-સંસ્કૃતિ અને નીઓ-સાહસ પ્રીતિના પ્રતિનિધિ આજે અમારી સાથે છે તે હવે ભાષણ કરશે. ” ઉભય જાતિમાં સંપરક અને તેમનામાં સારું સહકારિત્વ હોવું

જોઈએ એવું કંઈ પણ તેમણે કહેવું એજ
કદપના તેમના મનમાં તે સમયે હતી. તેમનું
ભાષણ નીચે પ્રમાણેનું હતું:—

“ માન્યવર અધ્યક્ષ, વ્યવસ્થાપક મંડળના
ગૃહસ્થો અને નાગરિકો ! દક્ષિણની જન સં-
ખ્યામાં એક તૃતીયાંશ નીચો જાતિ છે. દક્ષિણના
લોકોની સાંપત્તિક, સામાજિક અને નૈતિક
ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છનાર કોઈ પણ અંગીકૃત
કાર્યમાં લોક સંખ્યાના આ ભાગ તરફ દુર્લક્ષ્ય
કરવાથી પૂર્ણ સફળતા મેળવી શકશે નહિ.
આ ભવ્ય પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ ક્રમે ક્રમે
નીચોના પરાક્રમ અને તેમના મહત્વને જેવું
ચોગ્ય અને ઉદાર માન આપ્યું છે. તેવું અન્ય
કોઈએ પણ આપેલું નહિ હોવાની મહારી
જાતિની સમજ હોઈ તે અધ્યક્ષ સાહેબ અને
વ્યવસ્થાપક મંડળના ગૃહસ્થો ! આપને હું
બ્યક્ત કરું છું. અમેને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારથી

અન્ય કોઈ પણ પનાવ કરતાં અમને મળેલા આ માનથી ઉભય જ્ઞાતિની મૈત્રી અધિક સારી રહેશે; એમ મને લાગે છે. “વિશેષમાં અમને અત્રે મળેલી સંધિ અમારી ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો નુતન શક શરૂ કરશે.” સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી નૂતન જીવનક્રમના પ્રારંભમાં—શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અમે અજ્ઞાન અને અનુભવહીન હોવાથી ‘પ્રથમ શિખર અને પછી પાયો’ એવી અમારી ઉંઘી સ્થિતિ થઈ, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. માલમત્તા અને ઔદ્યોગિક પ્રાણીકૃત માટે કાંચેસમાં અને કાયદા કાનુન કરનારી સંસ્થાની જગ્યાએ મેળવવા તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ થવા લાગી ! દુધનાં કારખાનાં અને બાજીપાલાની વાડાઓનું કાર્ય શરૂ કરવા કરતાં રાજકીય સભા તથા રસ્તાપરનાં કાપણોજ અમારા લોકોને પ્રિય લાગવા માંડ્યાં !”

“એક વખત સમુદ્રમાં કેટલાક દિવસથી
માર્ગ ભૂતેલા એક વહાણને અન્ય એક સ્નેહી
વહાણ દેખાઈ પડ્યું. તે સમયે ‘પાણી, પાણી,
અમે તૃપ્ત થી પીડાઈએ છીએ !’ એવી દીન
સ્થિતિ સૂચક ધ્વજ તે બાગ્યહીન વહાણ પર
ફરકવા લાગી. ‘તમે હો ત્યાંજ ડોલ નાખો,’
એવો તે સ્નેહી વહાણે ઉત્તર આપ્યો: ‘પુનઃ
પાણી જોઈએ, પાણી મોકલો !’ એવી સૂચના
પ્રથમના વહાણે કરી. ત્યારે પણ ‘હો ત્યાંજ
ડોલ નાખો’ એવોજ તેમને ઉત્તર મળ્યો. ત્રીજી
અને ચોથી નિશાનીનો પણ પુનઃ તેજ ઉત્તર
મળેલો જોઈ તે સૂચના પ્રમાણે પ્રથમના વહા-
ણના કબજાને ડોલ નીચે નાખી અને તેણે તે
ખેંચી જોયું તો, અમેઝાન નદીના મુખનું
સ્વચ્છ મીઠું અને તાજું પાણી તેમાં ભરાઈ
આવ્યું ! મહારી ચાલ પેઠી જે લોકો દક્ષિણના
ગોરાઓ સાથે મેત્રી કરવી ઓછા મહત્વની
સમજે છે, અગર તો પરદેશ જવાથીજ અમારી

સ્થિતિ સુધરશે એમ કહે છે, તેમને હું કહીશ કે, તમે ત્યાંજ તમારી ડાલ નાંખો, તમે જે સમાજમાં રહો છો તે સમાજના સર્વ મનુષ્યો સાથે માન પૂર્વક મૈત્રી કરવામાં તમે તમારી ડાલ નાંખો !”

“ખેતી, શિક્ષણશાસ્ત્ર, વ્યાપાર, ગૃહ કૃત્યો અને અન્ય ધંધામાં તમે તમારી ડાલ નાંખો. આ વિષયમાં એ લક્ષમાં હોવું જોઈએ કે દક્ષિણના લોકોનાં અન્ય પાપ ગમે તે હો પણ જ્યારે કેવળ વ્યવહારનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે નીચાને વ્યાપાર ધંધામાં આગળ વધવાની તક દક્ષિણમાંજ આપવામાં આવે છે, અને એજ બનાવ આ પ્રદર્શનમાં ઘણી સારી રીતે દૃષ્ટિએ આવે છે; પરંતુ અમેાને એક અતિ દુઃખી કરનાર બનાવ એ છે કે દાસત્વના અંધકારમાંથી એકદમ સ્વતંત્રતાના પ્રદાશમાં આવવાથી અમારા પેઢી અનેક લોકોએ હાથથી કામ કરી ઉદર નિર્વાહ કરવાનો જરૂર છે, એ

બાંધત તરફ લક્ષ આપી નિત્યશ્રમની મહત્તા
અને માન મરતબો જોડો. અમે વધારીશું
તથા જીવનના સાદા ઉદ્યોગ ધંધામાં પ્રવેશ
કરી, જોડણું અધિક કૌશલ્ય સંપાદન કરીશું
તેટલી અમારી અધિક ઉન્નતિ થશે; તેજ
પ્રમાણે દેખાવ, ડોળ અને બપકાનો જીવનક્રમ
અને ખરો ઉપયુક્ત જીવનક્રમ જોડો. અમે
એળખતાં શોખીશું તેટલા અમે આગળ વધી
શકીશું તે અમે ભૂતી જઈએ છીએ. પરંતુ
એક સુંદર કાવ્ય લખવામાં અને હળ-જોડવામાં
સરખું જ માન છે એવી સમજ થતાં સુધી
કાંઈ પણ જ્ઞાતિની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ ?
જીવનમાં અમારે નીચેથી શરૂઆત કરવી
જોઈતી નથી. તેમજ અમારા દુઃખથી અને
તકરારોથી અમેને મળેલી વસ્તુ મહત્વ અમારે
વ્યર્થ માનવું યોગ્ય નથી. ”

“ અન્ય દેશમાં જન્મેલા જુદી જુદી
ભાષા બોલનાર જુદી જુદી પ્રકૃતિના મજૂર

લોક લાવવામાં આવ્યાથી દક્ષિણની ઉન્નતિ થશે એવી સમજ ધરાવનારા ગોરાઓ બંને મારું સાંભળશે તો હું એમજ કહીશ કે, 'તમે છો ત્યાંજ ડાલ નાખો !' જે લોકોની ટેવની તમેને ખમર છે, સહજ દગો દીધો હોત તો તમારાં ધર ધૂળમાં મળ્યાં હોત એવા કટોકટીના પ્રસંગે પણ જેમના પ્રમાણિક્ષ-પણાની અને સ્વામિ ભક્તિની તમે પરોક્ષા કરેલી છે, તેવા એ'શીલાખ નીચામાં 'તમે તમારી ડાલ નાખો !' હડતાળ કે તોફાન ન કરતાં જેમણે તમારાં હજ જેડ્યાં છે, તમારાં જંગલો તોડી સાફ કર્યાં છે, તમારી આગ-ગાડીના રસ્તા અને શહેરો બાંધ્યાં છે; અને આવી રીતે દક્ષિણની ઉન્નતિ દર્શાવનારા આ પ્રદર્શનમાં જેઓએ મદદ કરી છે એવા લોકોમાં તમે તમારી ડાલ નાખો ! જે તમે તેમનામાં ડાલ નાખ્યા, આ પ્રદર્શનના સ્થાનમાં તેમને જેવાં મદદ અને

ઉત્તેજન આપો છો તેમ આપતા જશો, તથા
કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અંતઃકરણનું શિક્ષણ
આપવામાં તેમને સહાય કરશો તો તમારી
નકામી પડેલી અધિક જમીન તેઓ વેચાતી
લેશે, તમારી પડતર જમીનની સારી સ્થિતિ
કરશે; અને તમારાં કારખાનાં ઉત્તમ રીતે
ચલાવશે. આ સર્વ બનતાં જગતના આ અત્યંત
સુશીલ, નિઃસ્વ, કાયદાને માન આપનારા
અને શાંત એવા એ લેક્ટિ પૂર્વ પ્રમાણેજ
હવે પછી પણ તમારી અને તમારા કુટુંબની
આજીવિકા જરૂર રહેશે. તમારા બાળકોનું
જતન કરવામાં, તમારાં આભારી માતા-પિતાની
ઉબ્બગરો વેડી શુશ્રૂષા કરવામાં અને તેમના
મૃત્યુ-સમયે શોકથી વ્યાપ્ત થઈ તેમની પાછળ
સ્મશાન સુધી રડતા જવામાં તથા વળી
એવીજ અન્ય બાબતોમાં અમે અમારી ધર્મ-
નિદારી બતાવી આપેલી છે. હવે પછી પણ
અન્ય પરદીય મનુષ્યો સાથે હરીફાઈ કરવામાં

અતુલ સ્વામી બક્ષિત્રી અને નમ્રતાથી અમે તમને ચોંટી રહીશું અને પ્રસંગ આવે અમારા પ્રાણ પણ તમારા માટે વેચીશું. અમારા ઔદ્યોગિક, વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક હિત સંબંધ-ઊભવ સાતિનો હિત સંબંધ એકજ થાય તેવી રીતે તમારામાં મેળવી નાખીશું. કેવળ સામાજિક જાગૃતતામાં અમે આંગણી પ્રમાણે મિત્ર રહીશું; પણ પરસ્પરની પ્રગતિમાં આવશ્યક હસ્ત પ્રમાણે એક થઈશું.”

“અમે સર્વની ઉન્નતિ થયા સિવાય કોઈને પણ નિર્ભયતા અને બચાવનાં સાધન મળશે નહિ. નીચ્રાની પૂર્ણ ઉન્નતિને પ્રતિબંધક પ્રયત્નો કંઈ ચાલુ હોય તો તે ફરવી નાંખો; અને ઉત્તેજન તથા ધૈર્ય આપી તેમને અતિશય ઉપયુક્ત અને હોશિયાર નાગરિક બનાવો. આવા ઉદ્યોગ તથા પ્રયત્નનું ફળ હજાર ગણું અધિક ઉત્તમ મળશે. આ ઉદ્યોગ આપનાર

લેનાર, ઉભય પક્ષને કલ્યાણકારક આશીર્વાદ પ્રમાણે સુમંગલ છે.”

“માનવી કે દેવી નિયમથી અપરિહાર્ય વાતોથી મુક્ત થવાનું નથી.”

“કદિપણ ન ગદલાતા સૃષ્ટિ કમથી-સના-
તન ધર્મથી ગુલમ કરનારા અને જેમના
ઉપર ગુલમ કરવામાં આવે છે તે ગમે જાણાય
છે અને પાપ અને દુષ્ણના યુગલ પ્રમાણે અમે
(દુઃખ આપનાર અને દુઃખી થનાર) મૃત્યુ
તરફ સાથેજ દોડી જઈએ છીએ.

સુમારે એક કરોડ સાઠ લાખ હસ્ત
કાંતો બોલે છે કે કેવળમાં તમને મદદ
કરશે ને નહિ તો તમારી ઇચ્છા-વિરુદ્ધ તેઓ
બોલે નીચે જાયશે. કાંતો દક્ષિણનો અમારો
એક તૃતીયાંશ ભાગ અજ્ઞાનતા અને ગુન્હા-
ઓમાં ડૂબી રહેશે, અને કાંતો તે ભગની
ઉન્નતિથી તેમની બુદ્ધિ-મત્તામાં વધારો થશે.
દક્ષિણની વ્યાપાર સંબંધી અને ઉદ્યો-

ગની ઉન્નતિમાં એક તૃતીયાંશ ભાગે
અમે મદદ કરીશું કે કાંતો એકંદર સમાજની
ઉન્નતિમાં કંટક રૂપ થઈ તેમને નીચે ખેંચી
પાડી તેમનો ઉત્સાહ ભંગ કરીને અમે પ્રત્યક્ષ
નિર્ણય સ્પષ્ટવતઃ થઈ રહીશું.

“ પ્રદર્શનના સભ્ય ગૃહસ્થો ! અમારી પ્ર-
ગતિ કેવી થઈ છે તે દર્શાવવાનો પ્રદર્શનમાં
અમે નમ્રતા પૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી
વધારે અમારા તરફની તમે આશા રાખી
શકો નહિ. ત્રીશ વર્ષ પૂર્વ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી
સર્વજ્ઞાતમાં મહા હાથી સ્થળે સ્થળેથી મેળવેલી
બીજાનાની આદરો, ખોરાકી ઇત્યાદિ વસ્તુઓ
પરજ અમારી માલકી હતી. આવી સ્થિતિમાંથી
ખેતીનાં ઓળર, ઘોડાગાડીઓ, સ્ટીમ-એન્જી-
નો, વર્તમાન પત્રો, પુસ્તકો, શિશુ કામ,
કોતરકામ, ચિત્રકળા ઇત્યાદિ તૈયાર કરતાં
સુધી અને તેમાં નવીન શોધોનો ઉપયોગ કરતાં
સુધી ઉન્નતિનો માર્ગ, દુઃખ અને કષ્ટ સહન

કર્તા સિવાય અમે કાઢ્યો નથી-કર્યો નથી તે
ધ્યાનમાં રાખો. પ્રદર્શનમાં મુકેલા પદાર્થો અમે
અમારા પોતાના પ્રયત્નથી તૈયાર કરેલા છે, તે
માટે અમે મગર છીએ, તોપણ દક્ષિણનાં
સંસ્થાનોએ અને કિતરના દાનશૂર ગૃહસ્થોએ
અમારા શિક્ષણને વખતોવખત જે મદદ કરી
હોતોન આપ્યું છે તેનો જો અભાવ હોત
તો અમારો પ્રદર્શનનો ભાગ ધણેજ ફીકકો
પડ્યો હોત તે અમે કદિ પણ ભૂલીશું નહિ ?”

“ મહારી માતિના ગણા પુરૂષો એવું સ-
મજે છે કે, સામાજિક સમતા માટે ચળવળ
કરવી તે કેવળ મૂર્ખતા છે, અને અમોને મળ-
નારા સર્વ હક અમારા પર કૃત્રિમતાથી લાદ-
વામાં આવે તે કરતાં દૃઢ અને સતત પ્રયત્ન
કરીને તે મેળવવા એજ વાળું સારું છે. એટલું
તો ચોક્કસ છે કે, જગતના બજારમાં પોતાના
ભાગ પુરતો માલ ઉપજ કરનાર કોઇ પણ
માતિ ધણો સમય ત્યાજ્યલી રહેશે નહિ,

તેમજ પાછળ પડી રહેશે નહિ ? કાયદાએ આપેલા સર્વ હક અમેને મળવા યોગ્ય અને સારત છે; પણ તે હકકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને અમારે તૈયાર થવું એ તેથી પણ અતિ મહત્વનું છે. એક કારખાનામાં કામ કરી એક ડાહર મેળવવાની સંધિ, નાટ્ય-ગૃહમાં એક ડાહર ખર્ચ કરી આવવાની સંધિ કરતાં અતિ મહત્વની અને મૂલ્યવાન છે. ”

“ છેવટે હું આપને એટલુંજ કહું છું કે, આ પ્રદર્શનથી મળેલી સંધિ કરતાં અન્ય કોઈ પણ ખતાવે અમેને આટલી આશા અને ઉત્તેજન આપ્યું નથી, અને તમારા ગોરાઓની આટલી સમીપમાં બીજા કોઈએ અમને આપ્યા નથી, ત્રીશ વર્ષ પૂર્વે તમારી અને મહારી શાંતિએ પ્રથમ ખાલી હસ્તે પ્રયત્ન કરવાની શરૂઆત કરી હતી. આ ત્રીશ વર્ષમાં ઉભય શાંતિથી આવેલું ફળ આ વેદી સન્મુખ દૃષ્ટિએ આવે છે. આવી આ પવિત્ર વેદી આગળ નમ્ર-

તાથી નમી હું જાહેર કરું છે કે જે મોટા
અને ગૂઢ પ્રશ્ન ઇશ્વરે દક્ષિણના મનુષ્યોની સાથે
જોડ્યો છે તેને ઉકેલવાના કાર્યમાં મદદારી ગા-
તિની સહાનુભૂતિ અને મદદ તમને હમેશા
મળતી જશે, પણ આ વાત સદા ધ્યાનમાં રાખી
કે, આ મદદનમાં ગોઠવેલી ખેતરો, જંગલો,
ઘરખાનાં, વાગ્ગય કળા-ઇત્યાદિ વસ્તુઓથી
ધણેજ લાભ થશે તે ખરું છે, છતાં કાયદા
પ્રમાણે સર્વને રાજી ખુશીથી ચોખ્ખા ન્યાય મળે
તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરવાથી સર્વ જાતિઓ-
માંથી પરસ્પરનો દ્વેષ, બેદવાય અને શંકા
ઇત્યાદિ નષ્ટ થશે તો ઇશ્વર દ્વારાથી ઉપર
દર્શાવેલા લૌકિક ફાયદા કરતાં પણ હજાર
ગણો અધિક લાભ થશે. જાતિ દ્વેષ નિર્મૂળ
કરવાથી અને લૌકિક ઉત્તતિથી અમારો પ્રિય
દક્ષિણ ભાગ નંદન વનજ થઇ જશે એમાં
કશીજ શંકા નથી.

ભાપણની અસર.

જ્યોએ તેમનું ભાપણ સાંભળ્યું તેમજ વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ થયેલું વાંચ્યું તેમના ઉપર તેની ઘણીજ અસર થઈ. જેવું મી. વૉશિંગ્ટનનું ભાપણ પૂર્ણ થયું કે તરતજ મર્વનર બુલક પોતે પ્લેટ ફાર્મ પર ચઢી આવ્યા અને તેમણે તેમની સાથે હસ્ત-ધૂનન કર્યું અને ખીજાઓએ પણ તેમ કર્યું. અનેક લોકોએ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક એટલું તો અભિનંદન આપ્યું કે મકાનમાંથી બહાર નીકળવામાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડી. ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે જ્યારે તે ગામના બજારમાં ગયા ત્યારે તેમની ચો વરદ લોકો એકઠા થવા માંડ્યા અને તેમની સાથે હસ્ત ધૂનન કરવા લાગ્યા. ખીજે દિવસે જ્યારે તે ટરકેટ જવા નિકળ્યા ત્યારે અટલાંટા સ્ટેશન પર અને પછી જ્યાં જ્યાં ટ્રેન અટકતી ત્યાં ત્યાં જન સમૂહ તેમની સાથે હસ્ત ધૂનન કરવાને ઉત્સુક થઈ રહેતો હતો.

અમેરિકાના સર્વ ભાગનાં વર્તમાનપત્રોએ તેમનું સમગ્ર ભાષણ પ્રસિદ્ધ કર્યું. બોસ્ટનના એક વર્તમાન પત્રમાં સંપાદકીય લેખ એવો આવ્યો કે, અટલાંટા પ્રદર્શનમાં આ અઠવા-
ડિયામાં બુકર ટી. વૉશિંગ્ટનના ભાષણ આગળ પ્રદર્શનનો સર્વ કાર્યક્રમ અને ખૂદ પ્રદર્શન પણ શીકરું પડ્યું હતું. આટલી ચળવળ કોઈ પણ ભાષણથી વર્તમાન પત્રોમાં થઈ નહતી. થોડાજ સમયમાં વ્યાખ્યાનો કરાવનારી સંસ્થા તરફથી વ્યાખ્યાન કરવાની સૂચનાઓ તેમના તરફ આવવા લાગી “તમે જો કેટલાક સમય સુધી વ્યાખ્યાનો આપવાનું કયુક્ત કરશો તો તમને અમે દરેક રાત્રે બસો ડાલર અને તમારો ખર્ચ આપવાનું સ્વીકારીશું એમ એક સંસ્થાએ સુચવ્યું હતું. પણ આ સર્વ સૂચનાઓનો સ્વિકાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. કેટલાક દિવસ પછી તેમણે તેમના ભાષણની એક પ્રત અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ તરફ

મોકલી હતી. તેમનો સ્વહસ્તનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણેનો આવ્યો હતો.

પ્રિય મહાશય, અટલાંટા પ્રદર્શનમાં થએલા ભાષણની એક પ્રત મોકલવા માટે હું આપનો ધણો આભારી છું.

આપે આવું ભાષણ કર્યું તે માટે હું આપને ઉત્સાહ પૂર્વક અભિનંદન આપું છું. મહેં આપનું ભાષણ અતિ લક્ષ્ણ પૂર્વક વાંચ્યું છે; અને આપના ભાષણ સિવાય પ્રદર્શને અન્ય કંઈ પણ કર્યું નહોત તોપણ તે યોગ્ય થયું હોત એમ મને લાગે છે. આપની શાંતિનું કહ્યાણુ ઇચ્છનાર, સર્વે આપના ભાષણથી આનંદ અને ઉત્તેજન મળ્યા સિવાય રહશે નહિ. આપના ભાષણથી અમારા કાળા દેશ બંધુઓ તેમને મળેલા નાગરિકત્વના હક્કથી શક્ય બાબ મેળવી લેવાનો નિશ્ચય તથા નૂતન આશા કરે તો તે ખરેખર નવા-

બધા સમજવી જોઈએ.

આપનો ખરો હિતચિંતક.

ગ્રાવર કલેવર્ષાંડ.

પ્રેસિડેન્ટ તરીકે પછી જ્યારે મી. કલેવર્ષાંડ અટલાંટા પ્રદર્શન જોવા આવ્યા, ત્યારે નીચો મકાનમાં કાળાઓએ ગોઠવેલી વસ્તુઓ જોવા માટે અને હાજર રહેલા નીચો મનુષ્યોને પોતાની સાથે હસ્તકુંતન કરવાની સંધિ આપવા માટે એક કલાકનો વ્યય કરવાનું તેઓએ સ્વીકાર્યું હતું. મી. વોશીંગ્ટન આ સમયે તેમને મળ્યા હતા અને તેમના માયાળુપણાની ખાત્રી કરી હતી. તેમને તેમની સાથે જે પરિચય થયો હતો તેપરથી જોતાં તેમનામાં વર્ણુદ્વેષ હોય તેમ લાગતું નહોતું. મી. વોશીંગ્ટન કહે છે કે સાધારણ રીતે ક્ષુદ્ર અને સંકુચિત વિચાર ધરાવનારા લોકો પોતાને માટે જીવ છે, સારાં પુસ્તકો વાંચતા નથી, પ્રવાસ કરતા નથી, અન્ય આત્મા

સાથે, જગતના મોટા મનુષ્યો સાથે પોતાનો પરિચય કરી લેતા નથી. વર્ણરોપથી સંકુચિત થએલી દષ્ટિથી જગતમાં ઉંચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ કંઈજ જોઈ શકાતું નથી મને જણાયું છે કે અન્ય માટે જેઓ અતિશય પ્રયત્ન કરે છે તે સર્વ કરતાં સુખી છે અને અન્ય માટે જે કંઈ કરતા નથી તે સર્વમાં દુઃખી છે. જાતિ દ્વેષ જેટલી કોઈને અંધ અને કુંઠિત કરનારી અન્ય બાબત ભાગ્યેજ મળાશે, એમ પણ મહારા જાણુશો આખું છે.

રવિવારે સંધ્યાકાળે પ્રાર્થના મંદિરમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ કરતી વખતે હું હમ્મેશ કહું છું કે, હું જેમ જેમ મોટો અને વૃદ્ધ થતો જઈ છું, અને જગતનો અનુભવ મને અધિક થતો જાય છે તેમ તેમ મહારી એવી અધિકાધિક ખત્રી થતી જાય છે કે જેને મારેજ અમારે જીવવું જોઈએ અને જેને મારે સમય આવે અમારે પ્રાણ પણ

અર્પણ કરવો જોઈએ. એવા મહત્વની આ જગતમાં એકજ બાબત છે; અને તે એ કે 'અન્ય કોઈને પણ અધિક ઉપ-યોગી અને મુખી કરવાની તક મેળવવી.

તેમના બાપણથી કાળા લોકો અને તેઓનાં વર્તમાનપત્રોને પ્રથમ ધણો આનંદ થયો હોય તેમ જણાયું પણ થોડા સમય પછી તેઓને દક્ષિણના ગોરાઓ પ્રત્યે ઓલવામાં તેમણે અતિ ઉદાર વૃત્તિ બતાવી છે એમ લાગ્યું, પરંતુ પાછળથી તેઓ મી. વૉશિંગ્ટનના વિચારને અનુકૂળ થયા હતા.

દક્ષિણના કાળા ધર્મોપદેશકોની માનસિક અને નૈતિક સ્થિતિ માટે તેમના અવલોકન-માં જે કંઈ આવ્યું છે તે સંખંધીનો તેમનો અનુભવ લખી તેઓના વર્તમાન પત્રમાં તેમણે એક લેખ લખવો, એવી તેમને કોઈએ વિનંતી કરી. તેમણે આલેખેલું ચિત્ર કાળુંજ હતું કારણકે તેમનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક

વર્ગ સુધી કોઈ પણ ધાર્મિક સંસ્થાની સમા
 થતી તેમાં તેમને દૂષણ આપનારો ઠરાવ
 અગર તો તેમનું વિધાન તેમને પરત ખેંચી
 લેવું અગર તો તેમાં ફેરફાર કરવો એવી
 સુચના કરવાનો ઠરાવ તે સભામાં પાસ થયા
 સિવાય રહ્યા નહોતો. તેમણે ખુલાસા માટે
 એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. થોડા
 દિવસ પછી ગિરણ અને અન્ય ધર્માધિકારી
 ધર્મોપદેશકોની સ્થિતિ બરોબર તપસી જેવા
 લાગ્યા ત્યારે તેમના વિધાનની સત્યતા તેમની
 દૃષ્ટિએ આવી. સત્વર ધર્મોપદેશકોમાં સુધારો
 થવો આવશ્યક હોવાનો લોકમત થવા લાગ્યો,
 નાંચો ધર્મોપદેશકોનો તો હવે તેમના માટે
 મત એટલો તો સંખ્યાબંધ બદલાઈ ગયો
 હતો કે ધર્મોપદેશકોમાં તેમના જેટલા સારા
 સ્તેહી હતા તેટલા બીજા કોઈ વર્ગમાં નહોતા.
 નાંચો ધર્મોપદેશકોના આચરણમાં થએલો સુ-
 ધારો તે જ્ઞાતિની પ્રગતિનું સંતોષકારક લક્ષણ

છે. અટલાંટાના તેમના ભાષણ વિષે ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે અટલાંટાના પ્રદર્શનના શિક્ષણ ખાતા વિષે બહિષ્કાર કમિટીમાં મને મેમ્બર થવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. હવે મેમ્બર તરીકે નીચેના નહિ પણ ગોરાઓની શાળાના પ્રદર્શનમાં ગોઠવેલી વસ્તુઓ વિંગ અભિપ્રાય આપવાનું તેમનું કર્તવ્ય તેમને માથે આવ્યું હતું, જ્યારે તેમની કમિટી બપોરે કરવા એકમ થઈ ત્યારે શિક્ષણ વિભાગના સંકેદી તરીકે ચુંટાયા હતા.

મી. વૉશિંગ્ટનને નીચેના શાળાની રાજકીય સ્થિતિ અને તેના રાજકીય બચિષ્ય માટે તેમને તેમના વિચાર અધિક સ્વતંત્રતાથી વ્યક્તિમાં મૂકવા ધણી વખત સૂચવવામાં આવ્યું હતું, તેમનો મત એવો હતો કે-દક્ષિણના નીચેના તેમની ચોગ્યતા, તેમનું શીખ અને તેમની માલમત્તાને અનુરૂપ રાજકીય હક્ક મળવાનો સમય આવશે. રાજ-

કાય હક્કના સંબંધમાં પોતાની વર્તણૂક વિશેષ વિનયશીળ રાખવી જોઈએ એમ તેમનું માનવું હતું. આ પ્રમાણે બ્રહ્માએક નીચે વર્તે છે તે મોટી સંતોષ બનેલી બીના છે. તે માલમતા, સુદ્ધિમતા અને ઉત્તમ શીળ સંપાદન કરે તેનાંજ રાજકીય હક્કની ઉત્તમતા સમાએલી છે. સર્વ રાજકીય હક્કનો ઉપભોગ કરવાનું કાર્ય ક્રમે ક્રમે થતી સ્વાભાવિક ઉન્નતિ પરજ આવલંબી રહેલું છે. સાધારણ રીતે સર્વને મત આપવાનો સમાન હક્ક હોવો જોઈએ એવો તેમનો મત છે. પણ દક્ષિણના કેટલાંએક સંસ્થાનોમાં એવી સ્થિતિ છે કે ત્યાં કેટલાંક સમય સુધી શિક્ષણ અગર માલમતા, અગર તો બંને બાબતમાં યોગ્યતા સિવાય મત આપવાના હક્કની આવશ્યકતા નહિ હોવાનું તેમને લાગે છે, પણ ગમે તેવી શરત ઠરાવવામાં તો ઉભય શાંતિને સમાન અને યોગ્ય ન્યાય આપવો એજ યોગ્ય છે.

વક્તૃત્વનો વિજય.

મી. વોશિંગ્ટન તેમના ભાષણની પસંદગી સંબંધી એક પ્રખ્યાત વર્તમાનપત્રના પત્રના શબ્દોમાં જણાવે છે કે નીચેની હકીકત એક રીપોર્ટરે તારથી ન્યુયોર્કને મોકલી હતી. “અટ-લાંટા પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે ગોરા જન સમૂહ સન્મુખ એક નીચોએ વક્તૃત્વ પૂર્ણ ભાષણ કર્યું છે. આ ભાષણ દક્ષિણના ઇતિ-હાસનો પહેલોજ પ્રસંગ છે. અન્ય એક મહત્વની વાત કહીએ તો જોઈએ તથા હુસિયાનાના નાગરિકો સહ નીચો મનુષ્યોનું સરથસ નીકળ્યું હતું. આ જે બાબતોની મહત્તા માટે હાલ ગામમાં જ્યાં ત્યાં ચર્ચા ચાલે છે.

જ્યારે પ્રો. બુકર ટી. વોશિંગ્ટન દિવાન-ખાનાના પ્લેટ ફોર્મ પર ઉભા રહ્યા ત્યારે તે દિવાનખાનાની બારીઓમાંથી અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતાં સંધ્યા સમયના ઝગઝગતા સૂર્યનાં કામળ કિરણો આતાંબાના મસ્તક

પરથી તેમનાં મુખ કમળ ચમકાવવા લાગ્યાં હતાં અને તેથી તેમના ચહેરા પર એક પ્રકારનું દિવ્ય તેજ ઝળકવા લાગ્યું હતું. લોકોએ તાળીઓથી તેમને વધાવી લીધા હતા. પોતાના ચક્ષુ પરનાં કિરણોના તાપ દૂર કરવા માટે તેમણે પોતાનું મુખ બાજુએ ફેરવ્યું. અને તેઓ પ્લેટફોર્મ પર આગ તેમ ફરવા લાગ્યા તથા અસ્તાચળ પર વિરાજમાન થએલ સૂર્ય તરફ એક સરખી નજર નાખી પોતાના બાપબુની શરૂઆત કરી.

તેઓનો દેખાવ વિવક્ષણ હતો. તે ઉંચા, પાતળા, તથા સિંચેલ સરદાર પ્રમાણે ટટાર તેમજ વિશાળ બુકિટ, સરળ નાસિકા પ્રથરવ લજ્જાટ, નિશ્ચયી ચહેરો, ધોળા દાંત, સતેજ ચક્ષુ અને ભવ્ય આકૃતિથી યુક્ત હતા. તેમની રાતી ગદરનની નસો દેખાતી હતી. પોતાના પેન્સિલ યુક્ત બાહુને તેઓએ આગળ રાખ્યો હતો. પોતાના બળવાન પગ સજ્જડ રાખી,

સ્તાંભ જેવા અડગ બની તેઓ પ્લેટફોર્મ પર ઉભા રહ્યા હતા. તેમનો અવાજ જોશયુક્ત અને સ્પષ્ટ હતો. તે દરેક મુઠ્ઠા શ્રોતાઓના હૃદયમાં ઠસારી પછી બાપણુ કરતા હતા. તેમનું બાપણુ શરૂ થયું ત્યારથી દસ મિનિટની અંદર શ્રોતાગણમાં ઉત્સાહના વાતાવરણનો પ્રવેશ થયો-હાથ રમાલ જ્યાં ત્યાં ફરકવા લાગ્યા, લાકડીઓની હાલાહાલી આનંદમાં શરૂ થઈ; અને ટોપીઓ ઉંચે ઉડવા લાગી, તેમજ જાણે કે વક્તાઓ વશીકરણ કર્યું હોય તેમ જોઈએની સુંદરીઓ ઉભી રહી આનંદની તાળીઓ પાડવા લાગી ગઈ ! વક્તાઓ પોતાનાં હસ્તનાં આંગળાં પ્રસારી પોતાનો કાળો હાથ પોતાના ગસ્તક પર ધરી પોતાની માતિ તરફથી દક્ષિણના ગોરાઓને ઉદ્દેશી કર્યું કે “ફક્ત સામાજિક બાબતમાં અમે આંગળીઓ પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ હોવા જોઈએ, પરંતુ પરસ્પરની પ્રગતિને આવશ્યક સવ બાબતોમાં

અમે હાથ પ્રમાણે એક હોવા જોઈએ. ” તે વખતના તેમના આ શબ્દો પ્રસરતાં જ શ્રીનૃ સમૂહ ઉભો થઈ આનંદથી ગાંડા જેવા બની એક સરખી તાળીઓ જ પાડવા લાગ્યો હતો.

અટલાંટામાં તેમનું બાપણ થયા પછી દુરસદ મળે તે સમયે લોકો તરફથી આવેલાં કેટલાંક આમંત્રણોનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. વિશેષતઃ નિશ્ચો જાતિને કાયદાકારક નિવડે તેવા સ્થળોએ જઈ બાપણ કરવાનું તેઓ સ્વીકારતા હતા. સાર્વજનિક પ્લેટફોર્મપરનાં તેમનાં બાપણો સાંભળવા લોકો કેમ આવે છે તેનું ગૂઢ રહસ્ય તેઓ સમજી શક્યા નહોતા. એક સમયે એમના બાપણ પહેલાં એક કલાકપર એક મોટું જોશભેર વાવાઝોડાનું તોફાન થયું હતું; ત્યારે તેમનું બાપણ સાંભળવા કોઈ આવશે નહિ, અને તેમને બોલવું નહિ પડે એમ તેમને લાગ્યું હતું. તદ્દપિ કર્તવ્ય માની તે ત્યાં ગયા ત્યારે તો ત્યાં લોકોની અતિશય ગર્દી થઈ હતી.

તેમને જણાઇ. આવો સમૂહ જોઇ તેમનાં
મનમાં એક ધાસ્તી પેસી ગઇ. તેની અસર
આખા દિવસમાં પણ કમી થઇ નહતી.

મી. વૉશિંગ્ટન કહે છે કે ભાષણ કરતાં
પહેલાં હું ગભરાટમાં પડું છું કે કેમ, એવા
પ્રશ્નો લોકો મને હમ્મેશ પૂછે છે. આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં હું કહેતો કે ભાષણ કરતા પૂર્વે હું
હમ્મેશ ધણા ગભરાટમાં રહું છું. ભાષણ પૂર્વે
હું ગભરાડું છું એટલુંજ નહિ પણ ભાષણ
થયા પછી એકાદ અત્યંત મહત્વની અગર
મુદતની વાત કહેવાની હું કદાચિત ભૂલ્યો
હોઇશ, એમ લાગી મને કેટલીક વખત દુઃખ-
પણ થાય છે, પણ મદારા ભાષણના પૂર્વે
ઉત્પન્ન થએલા ભયનો બદલો મને પછી સારો
મળે છે. દશ મિનિટ હું બોલું છું ત્યાર પછી
ત્રોટ-સમાજ મદારા કામમાં આવતો જતો
હોવાનું તથા તેમની સાથે પૂર્ણ એકત્ર થતું
જતું મને લાગે છે. જ્યારે ફક્ત ઠંઠપણ

જોલવાની ઇચ્છાથીજ જે કોઈ બાપણ કરે છે ત્યારે તે પોતાનો અને શ્રોતાઓનો બુન્ડે ગાર બને છે, એમ મને લાગે છે. મહારો મત એવો છે કે, લોકોને કંઈપણ સંગીત સત્ય કહી શકવાની પોતાના અંતઃકરણમાં પૂર્ણ ખાતરી થયા સિવાય વ્યાખ્યાન આપવું જોઈએ નહિ. અથવા પોતાના રાજ્જોથી કોઈ વ્યક્તિને અગર કાર્યને કંઈ સહાય થાય તેમ પૂર્ણિયે લાગતું હોય તોજ તેણે બાપણ કરવું જોઈએ. કયા શ્રોતાઓ આગળ બાપણ કરવાનું મને અત્યંત પસંદ છે એમ પૂછવામાં આવે તો, બેરટન, ન્યૂબર્ગ, ગિક્કો અને બુકાસોના હુશિયાર, મજબૂત અને વ્યવહાર ચતુર વ્યાપારીઓને શ્રોતાઓમાં પ્રથમ નંબર આપીશ. તેઓની માફક અન્ય કોઈપણ લોકોને કોઈ પણ જાતનું સત્તર સમજાતી તથી તેમ એટલો સત્તર પ્રત્યુત્તર મળતો તથી. વ્યવહાર ચતુર મંડળ સિવાય દક્ષિણના ઉભય

શાંતિના લોકો આગળ એકઠું અગર પૃથક પૃથક ભાષણ કરવાનું મને પસંદ છે. તેમનો ઉત્સાહ અને પ્રત્યુત્તર જોઈ મને હમ્મેશા આનંદ થાય છે. તેમજ આ સિવાય કોલેજના યુવક-મંડળ સન્મુખ ભાષણ કરવાનું મને પસંદ હતું. હારવર્ડ, યેલ અને ઝીજ કેટલીક પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટિઓમાં ભાષણ કરવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

વોશિંગ્ટનમાં ભાષણ.

થોડાં વર્ષ પૂર્વે ચેફીટેમલ દ્વંડના મેમ્બરોએ પૂર્વના ગુજામગીરીનાં મધ્ય સ્થળરૂપ શહેરોમાં સભાઓ ભરવા માટે મી. વોશિંગ્ટન અને મિસિસ વોશિંગ્ટનના ખર્ચ માટે કેટલીક રકમ મંજૂર કરી હતી. મી. વોશિંગ્ટને સવારે ધર્મોપદેશક, શિક્ષક અને ધંધા-દારીઓ સન્મુખ ભાષણ કરવું, બપોરે સ્ત્રીઓને મિસિસ વોશિંગ્ટને ચાર શબ્દ કહેવા અને સંધ્યાકાળે તેમણે સર્વ મનુષ્યોને એકત્ર કરી સભા ભરી વ્યાખ્યાન

આપણું, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં કાળાઓ તેમજ ગોરાઓ ભાગ લેતા હતા. એક સમયે ત્રણ હજારની સંખ્યામાં સુમારે આઠસે ગોરા મતુળ્યો હતા.

આ સભાથી મી. અને મિસિસ વોશિંગ્ટનને, લોધાને ઘેર, દેવાલયમાં, રવિવારની શાળામાં, કાર્ય કરવાના સ્થાનમાં, તથા તુરંગ અને અન્ય ગુન્હાનાં સ્થળોએ મળવાની સંધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેઓની ખરેખરી પરિસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થઈ હતી. મી. વોશિંગ્ટન કહે છે કે “એક ગૃહસ્થના મુખથી નીકળતા ઉદગાર મ્હેં સાંભળ્યા ત્યારે હું દિગ્ભૂટ થઈ ગયો હતો તે શબ્દ એ છે કે “સર્વ નીચી જ્ઞાતિનું અવલોકન કરતાં તે પૈકી સેંકડે ૯૦ ઓછા સદાચરણી હોતી નથી.” એક જ્ઞાતિ સંખ્યા આંવો નીચ, અસત્ય અને પુરાવાથી સાબિત ન કરી શકાય તેવો આક્ષેપ અન્ય કોઈ પણ

મળી આવશે નહિ. ત્રીજી જાતિ ધીમે ધીમે, સાંપત્તિક સ્થિતિમાં, શિક્ષણમાં અને નૈતિક આચરણમાં સતત ખાતરી પૂર્વક આગળ વધતી જાય છે, એવી દક્ષિણ ભાગના મધ્ય ભાગમાં મહારા પ્રમાણે, તે જાતિ ત્રીસ વર્ષે સુધી સંપાદન ધરાવનાર પૈની કોમળી પાણી ખાતરી થયા સિવાય રહેશે નહિ.”

બોસ્ટનમાં ફોર્બર્ટ ગોલ્ડ શોના સમારક પ્રસંગે મી. વોશિંગ્ટનને બાપણ કરવા આમંત્રણ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૮૭ના આરંભમાં એક દિવસે મળ્યો હતો અને તેનો સ્વીકાર થયો હતો. આ સમારક ખુલ્લું મુકવાનો સમારંભ બોસ્ટનમાં મ્યુઝીક હાલમાં મોટા હાઠમાઠથી થયો હતો. સર્વ દિવાનખાનું ત્રીજેથી ઉપર સુધી એન્ડ દરજ્જાના શ્રોતાઓથી ખીચોખીચ

ભરાઈ ગયું હતું. તે સમયે મેસેચ્યુ સેટસના ગવર્નર અધ્યક્ષ સ્થાને હતા; તેમની સાથે પ્લેટફોર્મ પર અન્ય અનેક કામદારો અને અન્ય ગૃહસ્થો હતા.

ઓસ્ટનના વર્તમાન પત્રમાં આરેલી હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—“ મ્યુઝીક હોલમાં બંધુભાવની વૃદ્ધિ અર્થે કાલે બપોરે મળેલી સભાનો મુખ્ય ભાગ કહીએ તો ટસ્કેજી સંસ્થાના અધ્યક્ષત્વે ઉત્તમ ભાષણ હતું. બપોરે મી. વૉશિંગ્ટન વાવટાથી ફરફરના મ્યુઝીક હોલના તેજોમય વાતાવરણમાં ઉભા રહ્યા, ત્યારે મેસેચ્યુ સેટસના લોકોની ગુલામગીરી બંધ કરવાના કાર્યની તે મૂર્તિ રૂપ જ દેખાતા હતા. તેમનામાં મેસેચ્યુ સેટસની જીતી અને અચળ શ્રદ્ધા વ્યક્ત થતી હતી. તેમના બળવાન

વિચારોમાં અને ઉજવણ ભાવણમાં પૂર્વદાગના
 વનધોર યુદ્ધનો વૈભવ જણાઈ આવતો હતો.
 સર્વ દેખાવ ઐતિહાસિક સૌંદર્યથી ભરેલો અને
 અનિશય મહત્વનો હતો. નિરૂત્સાહી બેસ્ટન
 વાસીઓ તેમના અંતઃકરણના સત્ય અને
 નેકીના તેજથી અંબુદ્ધ ગયા હતા. લસ્કરી
 ગીતથી સર્વ પ્રદેશ ડોલી રહ્યો હતો. ઘણા
 પ્રસિદ્ધ પુરૂષો, અને કામદારો તેમજ મેસેન્જર-
 સેટસની ચોપનગી પલટણના નીચા સંપાહી
 વગેરે દિવાનખાનામાં આવી પ્લેટફોર્મ પર ચઢવા
 લાગતાની સાથેજ તાગીઓનો ગગડાટ અંત
 પ્રચંડ જયધોષ થયો હતો. પછી સ્મારક બુ-
 દ્ધુ મુકાયું હતું અને મેયરે તે રીતિથી હતું.
 ત્યાર પછી કર્નલ શૌ અને તેમની કાળી પલ-
 ટણનાં કૃત્યો અત્યુત્તમ શબ્દોમાં કહેવામાં
 આવ્યાં હતાં ત્યાર પછી ગીત ગવાયાં હતાં અને
 પછી મી. બુકર વૉશિંગ્ટન ભાવણ કરવા ઉઠ્યા
 હતા. જ્યારે આ સુશિક્ષિત સ્પષ્ટ મધુર અવાજ

૧૨૮ ડૉ. બુકર ટી. વોશિંગ્ટન.

કાળા વર્ણના બળવાન પુરૂષના મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યો, અને અમુક બહાદુરના નામ તેમણે લીધાં ત્યારે લોકનો ઉત્સાહ અતિ વધતો જતો હતો અને સોજર તેમજ નાગરિકોના નેત્રામાંથી અશ્રુ ચમકવાં લાગ્યાં હતા. વડતાએ પ્લેટફોર્મ ઉપરના કાળા સીપાહીઓ તરફ વળી કહ્યું:—

“ ચોપનમી પલટણના જીવતા રહેલા સીપાહીઓ! તમે ખુશી જાંચો અને લંગડાતા પગે અહીં આવી આજનો પ્રસંગ દેદીપ્તમાન બનાવ્યો છે. હું કહું છું કે તમારો સેનાધિપતિ મૃત્યુ પામ્યો નથી. હમણાં બોસ્ટન શહેર જે તેમનું સ્મારક સ્થાપન કરે નહિ, અને ઇતિહાસકારો તેમનો ઉલ્લેખ કરે નહિ, તો પણ તમારામાં અને તમે જે શાંતિના પ્રતિનિધિ છો તેવી નિમકહલાલ શાંતિમાં તમારા સેનાધિપતિ રોબર્ટ ગોલ્ડ શૉનું અક્ષય.—

જયન્ત.

—સ્મારક ભૂંસાય તેમ નથી ! વક્તાના આવા ઉદ્દગાર નીકળ્યા તે સમયના વિસ્ફાલની સીમા રહી નહતી, મેસેન્જરસેટસના ગવર્નર એકદમ ઉઠ્યા અને મોટેથી પોકારી કહ્યું કે. “ બુકર ટી. વોશિંગ્ટનનો જય થાત ! ”

“ પ્લેટફોર્મ પર બિરાજેલા મંડળમાં ફેટ વાગનરમાં અમેરિકાનો ધ્વજ પકડનાર કાળા અધિકારી અને સાર્જન્ટ વિલીયમકાર બેઠેલા હતા. પોતાની પલટણના ઘણા મનુષ્યો માર્યા ગયા પછી તેઓએ પોતાનો છૂટકારો કરી લીધો; અને લઠ્ઠા પૂર્ણ થયા પછી તે બોલ્યા હતા કે “ અમેરિકાનો જીતો વાવડો કદીપણ જમીન-પર પડ્યો નથી ! ”

હાથમાં વાવડો પકડી સાર્જન્ટકાર જે પ્લેટ-ફોર્મ પર બેઠા હતા; અને તે જ્યારે કાળી પલટણના શેષ રહેલા મનુષ્યોને ઉદ્દેશી બોલ્યો અને સાર્જન્ટકાર કે જેણે તેના ઉદ્દેશ્ય કર્યો

ત્યારે સ્વભાવિક રીતે ઉઠી તેઓએ પોતાના હાથમાંનો વાવટો ઉઠ્યો કર્યો હતો. તેમના સાર્વજનિક ભાષણમાં શ્રોતાઓ અત્યાનંદ નિરંકુશ થએલા દેખાયા હતા. ”

મી. વૉશિંગ્ટન સંસ્થાથી આટલે દૂર હોવા છતાં, સર્વ દેખરેખ રાખી શકે છે, આનું કારણ સારી વ્યવસ્થા છે.

શિક્ષક, કારકુન વીગેરે કાર્યાધિકારીની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ની છે. ત્યાં એક કાર્યકારી મંડળ છે. અને તે અઠવાડિયામાં બે વખત મળે છે. આ મંડળમાં સંસ્થાની નવ શાખાના નવ આગેવાન ગૃહસ્થ હોય છે. આ કાર્યકારી મંડળી સિવાય આર્થિક દેવું લેણું જોનારી એક છ મેમ્બરની કમિટી છે, જે અઠવાડિયામાં એક વખત ભરાય છે. જ્યારે મી. વૉશિંગ્ટન દેશના બીજા ભાગોમાં હોય છે ત્યારે તેમની પાસે સંસ્થાની દરરોજની હકીકત હમ્મેશ મોકલવામાં આવે છે

મી. વૉશિંગ્ટન કહે છે કે:—

“ કાર્યના તાબામાંજ કાર્યના શુભામ
થવાને બદલે હું મહારા કાર્યને મહારા
પૂર્ણ તાબામાં રાખું છું. અને કાર્યનેજ
મહારો દાસ બનાવું છું. કાર્યને પૂર્ણ રીતે આ-
પણા તાબામાં રાખવાથી ખરો આનંદ પ્રાપ્ત
થાય છે. મહેં ડિપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાના
પરીણામે કાર્યથી શરીરને હુશિયારી અને મનને
પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ મનુષ્ય નિરોગી અને મ-
જબુત થાય છે એવો મહારો અનુભવ છે

વાંચનના વિષયમાં મી. વૉશિંગ્ટનને નવલ-
કથાઓ પસંદ નથી. તેમને ચરિત્ર વાંચ-
વાનું સર્વમાં અધિક પ્રિય છે. તે કહે છે
કે “ કોઈ એક સત્પુરુષનું અગરતો સદ્વસ્તુનું
ચરિત્રજ હું વાંચું છું એવી પ્રથમ ખાત્રી
કરી લઉં છું. અપ્રાહીમ લિંકન વિશે લખાએલ
દરેક પુસ્તક અને માસિકના લેખ મહેં વાંચ્યા છે.”

વળી તે કહે કે “ સાયંકાળના ભોજન
પછી હું, મહારી પત્નિ અને ત્રણ છોકરાં, અમે

સર્વ એકત્ર જેમી એકાદ વાત વાંચીએ છીએ
 અગત્યના વારાફરતી કહીએ છીએ. તેમજ
 રવિવારે બપોરે તેની સાથે જંગલમાં ફરવા
 જવાનું મને અતિ પ્રિય છે. જંગલના સૂષ્ટ-
 સૌંદર્યનાં અમોઘ ગુણમય સુધી તક્ષાન થઈ શકીએ
 છીએ ત્યાં અમોઘ કોઈ ત્રાસ આપતું નથી. સ્વચ્છ
 હવા, સુંદર વૃક્ષો અને ગીચ ઝાડી, અનેક પ્રકારનાં
 ફૂલ અને પુષ્પવૃક્ષો સર્વત્ર પ્રસરતા સુવાસના
 યોગથી અને પક્ષિઓનાં મંત્રુર ગીતથી ક્ષિપ્ત
 થતા આનંદનો ઉપભોગ લેવાનો અમેને પ્રસંગ
 મળે છે. ખરી વિશ્રાંતિ તે આજ છે તેમને
 ત્રીસ ચાળીસ મિનિટનો જમીન ખોદવામાં,
 બિયાં વાવવામાં અથવા વ્યવસ્થા કરવામાં વ્યય
 કરવાનું પ્રિય છે. આવી રીતે કદાચ સાથે
 તેમનું વાદાત્મ્ય થાય છે અને તેની સાથે
 બાહ્ય જગતના વિકટ પ્રસંગો સાથે અને
 કર્તવ્યો સાથે બાથ ભરવામાં તેમને શક્તિ

પ્રાપ્ત થાય છે.

યુરોપનો પ્રવાસ.

ઈ સ. ૧૮૯૩ માં ફ્રિસ્ક યુનિવર્સિટીની ગ્રેજ્યુએટ મિસ મારગરેટ જેમ્સ મરેની સાથે મી. વોશિંગ્ટનનું લગ્ન થયું. એ કેટલાએક વર્ષ પહેલાં ટસ્કેજીમાં અધ્યાપક તરિકે આવેલી હતી. મીસિસ વોશિંગ્ટન પોતાના ઘણીને મદદ કરે છે, તે ઉપરાંત તે એક આયાઓની સભા ચલાવે છે. તેમની મોટી છોકરી પૉશિયા કપડાં સીવવાનું કાર્ય શીખી છે અને વાદન-કળામાં તો તેની જુદી અપ્રતિમ છે.

તેમના મોટા છોકરાએ ઇંટો કરવાનો ધંધો સારો સાધ્ય કરી લીધો છે. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણે તે કાર્ય શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે કેટલાક સમયનો પોતાના વર્ગના પાઠ શીખવામાં અને કેટલાક સમયનો આ ધંધામાં વ્યય કરતો હતો. હવે તેણે આ ધંધામાં અતિ

કૌશલ્ય મેળવ્યું છે. ફેટલાક સમય ઉપર જ્યારે મિ. વૉશિંગ્ટન દિનાળામાં મુસાફરીએ ગયા હતા ત્યારે અર્ધો દિવસ ધંધાતું કાર્ય કરવું અને બાકી રહેલા અર્ધા દિવસનો મરજી મુજબ વ્યય કરવો એમ તેમણે તેમના પુત્રને કહ્યું હતું. ત્યાર પછી પુત્રએ નાચે જણાવેલો પત્ર લખ્યો હતો. “મહારો ધંધો મને એટલો તો પસંદ છે કે મહારે આખો દિવસ તેમાં કાર્ય કરવું, એમ મને લાગે છે. વિશેષમાં મહાનથી બને તેટલા પૈસા મેળવી રાખવા મુશ્કેલું છે કારણ કે હું તેમ કરું તો અન્ય શાળામાં જવામાં મહારો ખર્ચ મહારા પૈસાથી પૂર્ણ કરી શકાય.” સાર્વજનિક કાર્ય માટે ગૃહ છોડી મી. વૉશિંગ્ટનને અનેક વખત બહાર રહેવાની જરૂર પડી હતી. તે તેમના અંતઃકરણને ઘણું ખરાબ લાગતું હતું. જગતના કોઇપણ સ્થાન કરતાં તેમને તેમના કુટુંબમાંજ રહેવાતું અતિ પ્રિય હતું. હમ્મેશ સત્રે નિદ્રાધીન થતા પૂર્વે સાડા આઠ વાગતાં

વિદ્યાર્થી શિક્ષક વગેરે સર્વ મંડળ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા માટે પ્રાર્થના-મંદિરમાં મળવાથી મી. વૉશિંગ્ટનને અતિ આનંદ પડતો હતો.

૧૮૯૯ની વસંત ઋતુમાં તેમના જીવનમાં એક અત્યંત આશ્ચર્યકારક યનાવ બન્યો હતો. કેટલાક મિત્રોએ બોસ્ટનમાં સાર્વજનિક સભા ભરી હતી. ત્યાં મી. વૉશિંગ્ટન તેમના કાર્ય વિષે બોલ્યા હતા. તેઓ અતિ થાકી ગયેલા હોવાનું સભામાં આવેલા કેટલાકની દૃષ્ટિએ અવ્યુ' હતું. થોડાક સમય પછી કેટલાક મિત્રોએ એમના તથા મિસિસ વૉશિંગ્ટનના યુરોપના પ્રવાસ માટે ખર્ચની રકમ એકઠી કરી છે એમ એમની જાણમાં આવ્યું.

ટરકેશ સંસ્થાનું કાર્ય તેઓ સતત અઠર વર્ષથી કરતા હતા અને તેમનું જીવન ત્યાંજ પૂર્ણ કરવા સિવાય તેમના મનમાં અન્ય કંઈ વિચાર નહતો. હમ્મેશના ખર્ચ માટે સંજા

દિનપર દિન તેમના પર અધિક અવલંબી રહેવા લાગી હતી તેથી તેમણે તેમના બોસ્ટનના મિત્રોને યુરોપના પ્રવાસ માટે ના પાડી. ત્યારે તેઓએ જણાવ્યું કે “કેટલાક મિત્રો આપની ગેરહાજરીમાં શાળા સારો રીતે ચલાવવા એક મોટી રકમ એકત્ર કરે છે.” આ ઉત્તરથી એમને પ્રવાસ કરવાનું કમ્પુલ કરવું પડ્યું હતું. આ સર્વ એમને સ્વપ્ન જેવું જ લાગ્યું. દાસ-ત્વ, અજ્ઞાન અને દારિદ્ર્યની નીચ સ્થિતિમાં તેમનો જન્મ થયો હતો અને તેમજ ઘણા વખત સુધી સંકટો વેઠ્યાં હતાં. એ બધાં સ્મરણ સાથે યુરોપ કેવી રીતે જવું એ બધા વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા કરતા હતા.

મિસિસ વૉશિંગ્ટન અને મી. વૉશિંગ્ટન યુરોપ જવાનાં છે એમ સાંભળનારાઓને સર્વ પરિસ્થિતિની માહિતી નહોતી એટલે તેઓ મોટા થઇ ગયા છે અને હવે આડંબર કરે છે એમ તેઓને લાગશે એવું મિ. વૉશિંગ્ટન.

ને લગતું હતું. આ સમયે જ્યારે બીજાઓ
કાર્ય કરતા હતા ત્યારે રજા લેવી એ એમને
હલકટ અને એકલપેટાપણું લાગતું હતું.
નિત્રો જ્ઞાતિના જીવન વિષે સંબંધ ધરાવતા
કેટલાક મહત્વના રાષ્ટ્રીય પુશ્તની ચર્ચા આ
સમયે ચાલતી હતી તેથી યુરોપ જવાનો
વિચાર જલદી થઈ શકતો નહતો. તેમના ઉપ-
ડવાની મેં માસની દશમાં તારીખ નક્કી કર-
કરવામાં આવી હતી. અ.ચ કેટલાક મિત્રો ન્યુયોર્ક
તેમને મળવા ગયા હતા. મહાસાગરમાં જતી
સ્ટીમર તેમણે કદિ જોઈ નહતી. જ્યારે તે સ્ટીમર
પર ગયા ત્યારે તેમને આનંદ થયો અને થોડો
ભય પણ લાગવા માંડ્યો. કેટલાક ઉતાડ્યો.
તેમની સાથે સખ્યતાપૂર્વક વર્તશે નહિ એવી
તેમને શંકા હતી પણ દરેક મનુષ્ય તેમની સાથે
માયાળુપણે વર્ત્યો હતો.

મી. વોશિંગ્ટન પોતે કેવી રીતે સ્ટીમરમાં
આરામ ભોગવ્યો તે વિષે કહે છે કે

“વિવેક વ્યવહાર થયા પછી સ્ટીમર બંદર
છેડી નીકળી તે સાથે, સતત અઢાર
વર્ષ સુધી રહેલી ચિંતા, કાળજી અને
જવાબદારીનો ખોળે મહારા, મસ્તિષ્ક પરથી
દરેક મિનટે એક પેાં પ્રમાણે કમી થવા
લાગ્યો. કેટલાક અંશે તો હું આ ચિંતાથી
મુક્ત થયો છું, એમ મને આ સમયે પ્રથમજ
લાગ્યું; અને જે કંઈ શાંતિ મને લાગી તેનું
વર્ણન થવું અશક્ય છે. અમને એક સ્વતંત્ર
વ્યવસ્થિત ઓરડી મળી હતી. જે ત્રણ દિવસ
પછી મોડે નિદ્રા લેવાની શરૂઆત કરી અને
પછી દર દિવસના પ્રવાસમાં તો હું દિવસમાં
પંદર પંદર કલાક નિદ્રા લેવા લાગ્યો. હું કેટલો
થાકેલો હતો તે મને આ વખતે સમજાયું. અન્ય
પ્રદેશમાં ઉતર્યા પછી એક મહિના સુધી નિદ્રાનું
આવુંજ પ્રમાણ કાયમ રહ્યું હતું.”

તેઓ બેલજીઅમના એંટવર્પ શહેરમાં
ઉતર્યા ત્યાં કેટલાક દિવસ વ્યતિત કર્યા પછી

કેટલાક મિત્રો સાથે હૉલેંડમાં મુલાકાત કરી, પછી તેઓ હૉલેંડથી બેલજીયમ ગયા અને પછી બ્રુસેલ્સમાં રોકાઈ વૉટરલૂની રણભૂમિ નેહને બેલજીયમથી પારિસ ગયા. અહિંયાં અમેરિકન પ્રતિનિધિને ત્યાં સ્વાગતના એક પ્રસંગે હાજર રહેવાનું તેમને નિમંત્રણ થયું હતું. એ પ્રસંગે તેઓ ધણા અમેરિકનોને મળ્યા. પારિસમાં તેઓએ એક માસ વ્યતીત કર્યો.

બુલાઈના આરંભમાં તેઓ લંડન જઈ પહોંચ્યા. લંડન પહોંચતાં સાથેજ પુષ્કળ કાર્યોમાં તેમને હાજર રહેવા આમંત્રણ આવ્યાં હતાં પણ તે પૈકીનાં ધણાં થોડાનોજ તેમણે સ્વિકાર કર્યો હતો. તેઓને ઇંગ્લાંડના ધણા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાનો મેળાપ થયો હતો અને ગુલામોનો છુટકારો કરવામાં જેઓએ ઘણી મદદ કરી હતી તેઓએ તેમનો ધણોજ આદરસત્કાર કર્યો હતો. મી. વૉશિંગ્ટન મિસીસ વૉશિંગ્ટનને તે

સમગ્રે લંડનમાં ભરાતી સર્વ ગણેશની સ્ત્રીઓની સભાની કેટલીક સ્ત્રીઓને લેડી આખરડીનની કૃપાથી વીંડસર કેસલમાં રાણી વિક્ટોરિયાની ભેટ થઇ હતી. અનેક વખત તેઓ અંગ્રેજ લોકોના ગામોમાં મહેમાન તરીકે ગયા હતાં. આ સ્થળેજ અંગ્રેજ લોકોની ઉત્તમ રહેણી દૃષ્ટિએ પડી હતી. તેમની ગૃહ-વ્યવસ્થા ઉત્તમ અવસ્થાએ પહોંચેલી છે. તેઓનું દરેક કાર્ય ઘડિયાળ પ્રમાણે નિયમિત ચાલે છે એમ મિ. વૉશિંગ્ટનને લાગ્યું હતું. ભોજનમાં તેમજ દરેક ખાખતમાં ઇંગ્રેજો ધણા સમયનો વ્યય કરે છે ત્યાંના સર્વ મનુષ્યો કાયદા તથા પદ્ધતિને ધણુંજ માન આપે છે ઇંગ્લાંડના અમીર કેમલો વિષે મિ. વૉશિંગ્ટનનો મત પુર્વ કંતાં અધિક સારો થયો હતો. ઇંગ્લાંડનો સાધારણ જનસમુહ તેમને કેટલું માન આપે છે તથા કેટલો પ્રેમ ધરાવે છે તેમજ પગપકારાઈ તથા સરકારીયે તે પોતાનો કેટલો સમય અને પૈસો ખર્ચે છે તેની પથમ મી. વૉશિંગ્ટનને કલ્પનાજ ન હતી.

એન્યુએટમાં એટલું કૌશલ્ય, બુદ્ધિ અને નૈતિક શીલ હોવું જોઈએ કે જેથી તે પોતાનો અને અન્યનો ઉદર નિર્વાહ સારી રીતે કરી શકે.

(૩) શ્રમથી દૂર રહેવાના બદલે શ્રમ પર પ્રેમ રાખવો જોઈએ; શ્રમ કરવામાં હલકટ-પાણું નથી પણ શ્રમ કરવો સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ છે, એમ દરેક વિદ્યાર્થીના મનમાં લાગ્યા સિવાય તેને સંસ્થામાંથી બહાર મોકલવો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને ખેતીનું શિક્ષણ અને કન્યાઓને ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ અમેજ આપીએ છીએ તે ઉપરાંત અનેક કન્યાઓને અમે ખેતીના શિક્ષણમાં તૈયાર કરીએ છીએ. તેમને બગીચાનું કામ, મધમાખીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ; હિતમ ફળ તૈયાર કરવાનું કામ, કેરીનું કામ; તથા સારી બતકો ઉત્પન્ન કરવાનું કામ ઇત્યાદિ કામો પણ શીખવવામાં આવે છે. બાયબલ ટ્રેનિંગ સ્કુલમાં વિદ્યાર્થીઓને ધર્મોપદેશનું

કાર્ય અને ગામડાઓમાં જઈ કરવાનું અન્ય
ધાર્મિક કાર્ય શીખવવામાં આવે છે. આ શા-
ખાનો દરેક વિદ્યાર્થી રોજ અર્ધો દિવસ કાર્યમાં
પ્રવીણતા અને ઉદ્યમ પ્રીતિ સંપાદન કરવા
માટે કોઈપણ એક ઉદ્યોગ-ધંધાનું કાર્ય કરે
છે. આ વિદ્યાર્થી બહાર પડી જે લોકોમાં
ધાર્મિક કાર્ય કરવા જાય છે તે લોકોને ઉદ્યોગ-
ધંધાના કાર્યમાં પણ યોગ્ય ઉદાહરણ દર્શાવી
શકે છે. ”

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ત્રીસથી અગી-
આરસો સુધી વધી છે. અમેરિકનાં ૨૦ સં-
સ્થાનો ઉપરાંત આફ્રિકા, ક્યુબા, પોર્ટોરિકો,
જમેકા અને અન્ય પરદેશ વગેરે તરફથી પણ
વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. તેમના ટ્રેજ્યુએટ જ્યાં
જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં જમીન ખરીદ કરવામાં,
ગૃહ સુધારવામાં, કરકસર કરવામાં, શિક્ષણમાં અને
નીતિમાં અતિ વિલક્ષણ સુધારો થાય છે.

દક્ષિણમાં વર્ષા દેવ જે પ્રચલિત છે તે વિષે મિ. વોશિંગ્ટન લખે છે કે:—“ દક્ષિણના ગોરાઓ અને તેમના પૂર્વના ગુલામોના અંતઃકરણ વર્ણ દેવથી મુક્ત થવાનો જે પ્રયત્ન ચાલે છે તેની બાહ્ય જગતને ખબર નથી; અને તે પ્રયત્નનો ધર્મ તેઓ સમજી શકે નથી. જે માટે ઉભય જ્ઞાતિના આવા પ્રયત્ન ચાલે છે તે માટે મનુષ્ય માત્રની ક્ષમા, સહાનુભૂતિ અને મદદ મળવી જોઈએ એમ હું કહું છું.”

મિ. વોશિંગ્ટન તેમના આત્મ ચરિત્રના છેવટના શબ્દો લખતી વખતે વર્જનિયાના રિચમંડ શહેરમાં ગયા હતા. આ સમયે તે રિચમંડ શહેરના કાળાઓના અતિથિ તરીકે ગયા હતા અને તેમની વિનાંતિપરથી શહેરમાં ઉભય જ્ઞાતિ સન્મુખ બાપણ કરવા ગયા હતા. તે કહે છે કે “ સેંકડો કાળા મનુષ્યો, અનેક પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો, સીટી કાઉન્સિલ, રાજ્ય

નિયમકારિણી સભા અને સંસ્થાના સરકારી કામદારો, સમક્ષ મહેં આશા અને ધૈર્યથી યુક્ત મહારો સંદેશો દેહો, અને જે સંસ્થાનામાં મહારો જન્મ થયો છે ત્યાં મહારું આ સ્વાગત કરવા માટે મહે ઉભય યાતિને અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માન્યો હતો.”

પચીસ વર્ષ પૂર્વે આજ શહેરના રસ્તાના એક ઉંચા ભાગ નેચે દન્દ્રિ સ્થિતિમાં અપડાયાથી તેમને સૂવું પડ્યું હતું.

ઉપસંહાર.

મી. વોશિંગ્ટનનું ટુંક ચારિત્ર અહીં પૂર્ણ થાય છે. તેમનું ચારિત્ર હિન્દીઓને અતેક દૃષ્ટિથી અનુકરણનીય છે એ વિષે તો ભાગ્યેજ એમત થશે. જગતમાં નિઃસ્વાર્થ પૂર્વક કાર્ય કરનારાઓને તેમનું ચારિત્ર અવશ્ય પ્રેરણાદનીય છે. જેમનાં હૃદય કંઠપણ દેશ સેવા યાતિ સેવા કરવા તલપી રહ્યાં છે તેમને માર્ગ સૂચક છે અને દેશસેવા કેમ થઈ શકે તેનો ઉત્તમ પાઠ શીખવી શકે તેમ છે. હિન્દમાં તેવાં નરરત્નો જન્મ પામે એજ અભિલાષા રાખી વીરમીશું. અસ્તુ.

આ પુસ્તકના ગ્રાહક થનારને નીચેનાં
પુસ્તકો અર્થી કીમતે મળશે.

સાપયુજ્ય સંતતીક નવલકથા કિ. રૂ. ૦-૧૨-૦

અદ્ભુત આત્મચરિત્ર. પૈશ્વનિક નવલકથા

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

ખલીફાનાં અદ્ભુત પરાક્રમ. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

મનિમા-પાદન ઐતિહાસિક નવલકથા.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

વપુ લેખ સંગ્રહ કિ. ૫ આના.

દિગ્દર્શ મહાન પુત્રોનાં દૃષ્ટિ અવન ચરિત્ર

કિ. ૩ આના

કમળા. જા. ૧લો કિ. ૪ આના

સુલતાન ખહાદુરની જિતોડપર ચઢઠ

ઐતિહાસિક નવલકથા કિ. રૂ. ૧-૦-૦

પુરી કિંમતનાં પુસ્તકો.

હિન્દીઓ અને દિલ્હી.

રા. પન્ના હિન્દોલાપ્રયોગર શુભર ૧ ૨૪૧

અ ઓછા ચિત્ર કિ હ આના

૧૧. સર રવિન્દનાથ ટાગોર :

સ્વદેશ.

સુંદર નિબંધોનો અનુ ય સ -

દરેકને ઉપયોગી સુંદર છપાઈ રાખે.

કાગળ પાકું કપડાનું પુરું કિ રૂ. ૦ ૧૦૦૦

ઉપરનાં સર્વ પુસ્તકોનું બી. બી.

ખર્ચ ગુરુ

મૈત્રેયર & વિવેચક.

લાહરમ-પ્રાંદોદ